

NAGY KORNÉL

Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)¹

Bevezetés

Az erdélyi örménység egyházi uniójának kérdése nem volt ismeretlen a magyar és a nemzetközi történettudomány előtt. Számon tartotta hagyományában ezt az erdélyi örménység is, igaz, gyakorta ékesítette fel történetileg nem hiteles eseményekkel és mítoszokkal. Ezen túlmenően számon tartotta ezt a magyar és a nemzetközi egyháztörténet is. Ugyanakkor igaz az a megállapítás is, hogy ez az egyházi unió nem került a hazai és a nemzetközi egyháztörténeti kutatások látókörébe.

Az erdélyi örmény unióról kevés használható információ állt a kutatás rendelkezésére. Annyi tudomás volt róla, hogy az erdélyi örmények püspöke, Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i² (1610?–1686) 1686-ban, Lembergben letette a katolikus hitvallást Opizio Pallavicini (nuncius: 1681–1688) varsói apostoli nuncius kezébe, valamint kimondta az erdélyi örmény közösség nevében a vallási uniót. Majd a hitvallást és az uniót követően a püspök váratlanul elhunyt, és munkáját a Rómából Erdélybe delegált Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus misszionárius folytatta. Tanulmányunk célja, hogy ezt a problémát körüljárjuk, megfelelő kritikával kezeljük, és az újonnan, a közelmúltban feltárt források alapján

1 Jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2008. nov. 18-án a Fialat kutatók fórumán megtartott ugyanazon c. előadás írásos változata. A témában az Örmény és Magyar Tudományos Akadémia csereprogramjának jóvoltából Jerevánban, a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj segítségével Rómában és Vatikánban, valamint a Fundação Calouste Gulbenkian alapítványnak köszönhetően Velencében végeztem kutatásokat 1999-ben, 2000-ben, 2004-ben, 2005-ben, 2006-ban és 2008-ban. Támogatásukat ezúttal is köszönöm. Ezenfelül külön köszönetet szeretnék mondani néhai Schütz Ödönnek és Tóth István Györgynek, valamint Fodor Pálnak, E. Kovács Péternek, Giovanni Foschinak, Giusto Trainának, Vahagn Abgaryannak, Lewon Bőlos Zekiyannak, Baán Istvánnak, Fazekas Istvánnak, Soós Istvánnak, Kalmár Jánosnak, Molnár Antalnak, Szántay Antalnak, Pálffy Gézának, Hegedűs Andrásnak, Bíró Lászlónak, Fejérdy Andrásnak, Bakács Bernadettnek, Vajk Ádámnak, Papp Eszternek és Kovács Bálintnak, akik segítségével, kritikai észrevételeikkel és hasznos tanácsaikkal segítették e tanulmány elkészültét.

2 Az örmény (grabar: klasszikus örmény, modern keleti és nyugati dialektus) nevek és szövegek átirásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, melyet a Nemzetközi Armenológiai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes (= AIEA) határozott meg.

tisztázzuk. Ezen túlmenően jelen tanulmányban választ keressünk arra a kérdésre is, miért nem kerülhetett mostanáig az erdélyi örmények egyházi uniója hazai és nemzetközi kutatások homlokterébe.

Mindenekelőtt röviden át kell tekinteni azt az alapproblémát is: miért lett a világ egyik legősibb keresztény egyházát egyesíteni?

Mind a mai napig vita tárgyát képezi, mikor vált le az örmény apostoli egyház az egyetemesről. Egyes vélekedések szerint az örmény apostoli egyház már 373-ban, az úgynevezett manazkerti (manzikerti) egyházfők hivatalviselésének idején, elszakadt az egyházi joghatóságukat jelentő caesareai metropolitától.³ Más vélemények a leválást az 5–10. század hitvitáira vezették vissza. Ezeknek a polémiáknak a középpontjában a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinattal kapcsolatos dogmatikai és politikai viták állottak. A szakértők többsége ez utóbbit tartja hihetőbbnek és megalapozottabbnak.⁴

Az örmény apostoli egyháznak a khalkédóni zsinathoz fűződő ellentmondásos viszonyát általában – és helytelenül – a monofizitizmussal magyarázták. Az örmény apostoli egyház nemzeti zsinatain a Jézus isteni, azaz egy természetét (*moné fűszisz*) valló, monofizita tant és annak követőit – mint például Euthükhész archimandritát, Baršauma apátot, I. Dioszkoroszt (444–451), Timotheósz Ailuroszt (457–460, 475–477) alexandriai, valamint Petrosz Gnafeusz (470, 475–477, 485–489) és Szevérosz (512–518) antiókhiai pátriárkákat – igen határozottan elutasította.⁵ Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati

3 La Narratio de rebus Armeniae. Ed. Gérard Garitte. Louvain-la-Neuve, 1952. 403.; *Nina Garsoïan: Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrième siècle*. Revue des Études Arméniennes (= REArm) 10(1976) 297–320.; *Üő: Nersés le Grand, Basile de Cesarée et Eustathe de Sébaste*. REArm 17(1983) 150–158.; *John Meyendorff: Birodalmi egység és keresztény szakadások*. Bp. 2001. 143–145.

4 The History of the Caucasian Albanians of Movsēs Dasxuranc'i. Ed., tr. Charles Dowsett. London–New York–Toronto, 1963. 72–74., 172–175., 182., 189–191., 195–196., 207., 216., 229.; *Movsēs Kalankatuač'i: Patmut'iwñ Ałuanic ašxarhi* [A kaukázusi Albánia története]. Ašx. Varag Ařak'elyan. Erewan, 1983. 119., 269–271., 297., 342–343.; *Yovhannēs Draxanakertac'i: History of Armenia*. Ed., tr. Krikor Maksoudian. Atlanta, 1987. 22., 121–123., 189–191., 196.; *Nina Garsoïan: Quelques précisions préliminaire entre les églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcédoine: III. Les évêchés méridionaux limitrophes de la Mésopotamie*. REArm 23(1992) 39–80.; *Üő: Quelques précisions préliminaire sur le schisme entre les églises byzantines et arméniennes*. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. Paris, 1996. (Byzantina Sorboniensia 12.) 98–112.; *Üő: Évolution et crise dans l'historiographie récente de l'Arménie médiévale*. Revue du monde arménien modern et contemporain 6(2001) 7–27.; *Yovhannēs Draxanakertac'i: Histoire d'Arménie*. Éd., trad. Patrice Boisson-Chenorhokian. Louvain-la-Neuve, 2003. 46., 134–136., 199–202.

5 *Samuēl Aneci': Hawakmunk' i groc' patmagrac'* [Történeti könyvek gyűjteménye]. Ašx. Aram Tēr-Mik'ayēlean. Vałaršapat, 1893. 272–277.; *Girk' T'it'oc'* [Levelek könyve]. Ašx. Yakob Izmireanc'. Tiflis, 1901. 41–51., 53–55., 67–83., 177–178.; La Narratio i. m. 153–160., 370–375.; *Mesrop Kīwlesserean Vardapet: Patmut'iwñ hayoc' ekelec'iin* [Az örmény apostoli egyház története]. Pēyruť, 1961. 89–90., 94–98., 101–109., 125–126.; *Vazgen Hakobyan: Le date de l'avènement d'Ašot premier roi Bargratide*. REArm 6(1968) 273–282.; *Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. New York, 1975. 15–19., 185–213.; *Patrice Boisson-Chenorhokian: La liste des patriarches Arméniens par le Catholikos Yovhannēs Draxanakertac'i (Xe siècle)*. REArm 22(1990–1991) 185–205.; *Jean-Pierre Mahé: La Narratio de rebus Armeniae*. REArm

örmény területek püspökei a Keletrómai (későbbi Bizánci) Birodalom fennhatósága alá tartoztak, és közülük jó néhányan részt vettek Khalkédónban, ahol elfogadták az egyetemes zsinat tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, a keleti örmény területek püspökei, az egyházfővel együtt, a Szászánida perzsák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvétel miatt, nem jelenhettek meg a khalkédóni egyetemes zsinaton. Így az örmény apostoli egyház hivatalosan nem tudott jelen lenni.⁶ Ennek okán az egyetemes egyház ügyeivel érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. A khalkédóni egyetemes zsinatról azonban torzkép jutott el Örményországba, melynek nyomán azt hitték, hogy a zsinaton rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (A nesztorianizmus Szűz Máriát Krisztusszülőnek, azaz görögül *Khrisztotokosznak*, vallotta szemben az orthodoxok által használt görög *Theotokosz*, azaz Istenszülő fogalommal.) Ezt az irányzatot ráadásul a hivatalos Szászánida valláspolitikai támogatta, és igyekezett a nesztoriánusokat az örmény apostoli egyház ellen uszítani.⁷

Mindamellet az örmény krónikairódalomban markáns Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel álláspontjuk szerint Konstantinápoly mint keresztény szövetséges több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány Szászánida perzsák elleni háborújában. Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. századtól kezdett kikristályosodni ez a Bizánc-ellenes magatartás, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény apostoli egyház a nemzeti zsinatain sem burkoltan, sem nyíltan nem fordult szembe az egyetemes zsinat téziseivel, illetve határozottan elítélte a monofizita tanokat.⁸ Sőt a 7. századtól kezdve a hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, a bizánciak és az örmények kölcsönösen hitszegőeknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetleneknek nevezték egymást.⁹ Ezeket a vádakokat Bizánctól idővel Róma is átvette.

25(1994–1995) 429–438.; *Nina Garsoïan*: The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire. In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Eds. Hélène Ahrweiler–Angeliki Lalou. Dumbarton Oaks, 1998. 53–124.

6 *Nina Garsoïan*: Armenia between Byzantium and the Sassanians. London, 1985. 27–46.; *Üő*: The Presence of the “Armenian” Bishops at the First Five Oecumenical Councils. In: *Essays presented to Joan Hussey on her Eightieth Birthday*. Ed. John Chrysostomides. Camberley, 1988. 134–147.; *J. Meyendorff*: i. m. 148–149., 362–368.

7 Girk’ T’it’oc’ i. m. 70–73., 109–114., 196–200., 253–254. Ld. erről: *Krikor H. Maksoudian*: Armenian Church, Doctrines and Councils. In: *Dictionary of the Middle Ages*. 1. Aachen–Augustinism. Ed. Joseph R. Strayer. New York, 1982. 498–500.; *Nina Garsoïan*: Secular Jurisdiction over the Armenian Church. In: *Essays presented to Ihor Sevchenko–Harvard Ukrainian Studies* 7(1983) 220–250.; *Üő*: L’église arménienne et le Grand Schisme d’Orient. *Louvain-la-Neuve*, 1999. 21–71., 135–239., 222–227.; *Üő*: Church and Culture in Early-Medieval Armenia. London, 1999. 8–13., 66., 97.

8 Step’anosi Tarōnec’uoy Asołkan patmut’iwn tiezerakan [Step’anos Tarōnec’i Asołik egyetemes története]. Ašx. Stepan Malxaseanc’. Sankt-Petersburg, 1885. 158.; *K. Sarkissian*: i. m. 150.; Patmut’iwn Sebēosi [Sebēos püspök története]. Ašx. Geworg Abgaryan. Erewan, 1979. 66., 91., 122–124., 132., 148–151., 158–160., 167–171.

9 Hawakumn patmut’ean Vardanay Vardapeti (Arewelc’uoy) [Vardan Vardapet Arewelc’i történeti munkájának gyűjteménye]. Venetik, 1862. 82–85.; *Venance Grumel*: L’envoyé du Photius au

Az önállóságára egyébként is kényesen ügyelő örmény apostoli egyház a felhozott vádak ellenére orthodox hitelveket vallott, de a khalkédóni egyetemes zsinat téziseinek kapcsán előbb Konstantinápoly, majd utóbb Róma politikai expanzióját látta.¹⁰ Ezt a fajta önállóságot az egyetemes bizánci és római egyház kifogásolta és nehezményezte. Az örményeket az ilyen fajta különállásuk folytán helytelenül „monofizita” eretnekeknek bélyegezte.¹¹

Az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a liturgikus nyelv és irodalom megszületése, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez. Ez volt az oka annak, hogy a római katolikus egyház középkori kísérletei az örmények áttérítésére mindig kudarcot vallottak. Ugyan a katolikus egyház a kilikiai (sis-adanai), valamint a firenzei uniós zsinatokon majdnem sikerrel járt: tudniillik a tárgyalásokon részletes dogmatikai és liturgikus problémákra is kitértek, de végül az örmény apostoli egyház nemzeti érdekekre hivatkozva valójában ezeket a zsinatokat határozottan elutasította.¹²

catholicos Zacharie: Jean de Nikè. *Revue des Études Byzantines* (= REB) 14(1956) 169–173.; *Kirakos Ganjakeci*: Patmut'wn Hayoc' [Örményország története]. Ašx. Karen Melik'Öhanjanyan. Erewan, 1961. 35–38., 45–49., 54., 69., 80–89., 166., 196.; *Cyryll Toumanoff*: The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century. *Le Muséon* 74(1961) 5–42.; *Hratch Bartikian*: La conquête de l'Arménie par l'Empire byzantin. REArm 8(1971) 327–340.; *Jean Darrouzès*: Deux lettres inédites du Photius aux arméniens. REB 29(1971) 137–153.; T'ovma Arcruni ew Ananun. Patmut'wn Tann Arcruneac' [T'ovma Arcruni és Ismeretlen Folytatója: Az Arcrunida fejedelmi család története]. Erewan, 1985. 132–133., 146–147.; *John Meyendorff*: L'aphtharodocétisme en Arménie: un imbroglio doctrinal et politique. REArm 23(1992) 27–38.; *Jean-Pierre Mahé*: L'église arménienne de 611 à 1066. In: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*. 4. Éd. Gilbert Dagron. Paris, 1993. 457–547.; *N. Garsoïan*: L'église arménienne i. m. 282–353.; *Igor Dorfmann-Lazarev*: Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe orthodoxe. Louvain-la-Neuve, 2004. 96–130.

10 *Nicholas Adontz*: *Études arméno-byzantines*. Lisbon, 1965. 45–73.

11 Grigor Magistrosi t'ht'erë. [Grigor Magistros levelei]. Ašx. Karen Kostaneanc'. Alexandropol, 1910. 157–163.; *La Narratio* i. m. 38–39., 133–136., 205., 211–216., 220., 260–270., 372–375., 404–412.; *Karekin Sarkissian*: *The Doctrine of the Person of Christ in the Armenian Church*. A Brief Survey with Special Reference to the Union of the Two Natures. *The Greek Orthodox Theological Review* 10(1964–1965) 108–119. A khalkédónita orthodox georgiaiak (grúzok) a bizánciakhoz hasonlóan monofizita eretnekséggel vádolták az örmény apostoli egyházat. Erről ld. Girk' T'ht'oc' i. m. 346–355.; *Lewon Boghos Zekiyani*: La rupture entre les églises géorgiennes et arméniennes au début du VIIe siècle. REArm 16(1982) 155–174.; *M. Katankatuc'i*: i. m. 126., 272–279., 293–303., 342–343.; *K. Maksoudian*: Yovhannēs Draxanakertaci' i. m. 93.; *Bernadette Martin-Hisard*: *Christianisme et Église dans le monde géorgien*. In: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*. 4. i. m. 549–603.; *Jean-Pierre Mahé*: La rupture arméno-géorgienne au début du VIIe siècle et les réécritures historiographiques des IXe–XIe siècles. In: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli IV–VII)*. *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 43. 2. A cura di Enrico Medesto. Spoleto, 1996. 927–961.; *Rewriting History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*. Ed., tr. Robert W. Thomson. Oxford, 1996. 255–309.; *N. Garsoïan*: L'église arménienne i. m. 282–353.

12 *Clemente Galano*: *Conciliationis Ecclesiae Armenae*. 1. Romae, 1661. 438–454.; *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Ed. Alex Balgy. Viennae, 1877. 69–88.; *Aram Palcean*: Patmut'wn kat'olikē vardapetut'ean i Hays [A katolicizmus története Örményországban]. Vienna, 1878. 25., 202–205.; *François Tournbize*: *Histoire*

Eme uniós kudarcok indítékai véleményünk szerint abban keresendők, hogy az örmény apostoli egyház vezetői, a katolikoszok, mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és tanbéli kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes uniós kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetetteknek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól, vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház a 4–10. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz uniós kísérletet – mind Bizánc, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás a 15. századra teljesen megcsontosodott.¹³

Az előbb említett konzervatív álláspont mellett nem szabad arról megfeledkezni, hogy a középkor végére Örményország, mint önálló politikai entitás megszűnt létezni. Az ország területe, amely már a 11. században kezdett politikai értelemben szétesni, a 15. századra gyakorlatilag pusztá földrajzi fogalomná vált. Az örmény elit hatalmi acsarkodásait követő bizánci hódítás (1045), melyet a szeldzsuk uralom, majd a georgiai (grúz) annexió (1204), valamint a mongolok, türkmének és oszmán-törökök inváziója követett, érzékenyen hatott az örménység sorsára. A térség etnikai összetétele megváltozott, mivel más népek telepedtek meg itt. Az inváziók, a vallási üldöztetések, az ősi örmény területek folyamatos elnéptelenedése, illetve az örmények tömeges, exoduszerű kivándorlása a kelet-európai (krími, lengyelországi és moldvai), valamint kilikiai, kis-ázsiai és a

politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1910. 320–337.; *Zbigniew Olbertyński*: Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Rom, 1934. 12., 40–45.; *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum*. Ed. Gregor Hofman. Romae, 1935. 20., 47., 50., 52.; *Petros Tékéyan*: Controverses christologiques Arméno-Cilicie dans la second moitié du XIIe siècle (1165–1198). Rome–Paris, 1939. 21–58.; *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*. 2. Ed. Gregor Hofman. Romae, 1944. 143.; *Marcantonio van den Oudenrijn*: Uniteur et Dominicain d'Arménie. *Oriens Christianus* 40(1956) 94–112.; *Step'anos Rošk'ay*: Žamanakagrut'iw n ekelec'akan kam tarekank' [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Vienna, 1964. 156–157.; *Step'an Kogean*: Hayoc' ekelec'in minč'ew P'lorentean žoťovė [Az örmény apostoli egyház a firenzei zsinatig]. Bėyruť, 1961. 279., 468–472.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. Roma, 1971. 52–61.; *K. H. Maksoudian*: Armenian Church i. m. 501.; *Ani Atamian*: Cilician–Roman Church Union. In: *Dictionary of the Middle Ages*. 3. Cabala–Crimea. Ed. Joseph R. Strayer. New York, 1983. 394–395.; *Lewon Botos Zek'ıyan*: 14-dari kronakan večerė naxak'ayler Hayoc' ekelec'u hetaga bažanummeri ew ekelec'banakan kargavičakė [Hitviták a 14. században: presztízsviták és egyházi státusz az örmény apostoli egyházban]. *Ėjmiacin* 1(2000) 106–127.; *Aristeides Papadakis–John Meyendorff*: A keresztény Kelet és a pápaság fel-emelkedése. Bp. 2002. 163–174.; *Nagy Kornél*: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. Világtörténet 2006. ősz-tél. 47–52.

13 Ld. erről: *Mik'ayėl Č'amž'eanc'*: Patmut'iw n Hayoc' i skzbanė ašxarhi minč'ew c'amn 1784. [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784. esztendőig]. 3. Venetik, 1786. 290–291., 353–354., 483–484.; *Hofman Gregor*: Die Einigung der armenische Kirche. *Orientalia Christiana Periodica* 5(1939) 151–185.; *S. Rošk'ay*: i. m. 157.; *G. Petrowicz*: i. m. 61.; *Step'an Kogean*: Hamařot patmut'iw n hay-latin yaraberut'eanc' skizbėn minč'ew 1382 [Az örmény–latin kapcsolatok története a kezdetektől 1382-ig]. Antėlias–Pėyruť, 1981. 26–31.

közel-keleti diaszpórákba radikálisan megváltoztatta az anyaországi területeken keresztény örmény őslakosság és muzulmánok egyensúlyát. A nomád szeldszukok, türkmének, kurdok és oszmán-törökök beáramlása egy eredetileg hangúlyosan keresztény térségbe végeredményben egy kevert népességet eredményezett. Ebben a kusza politikai helyzetben csupán az örmény apostoli egyház tudta az egység látszatát fenntartani. A katolikosz az 1045. évi bizánci hódítás után, 1441-ben visszaköltözött Kilikiából a történeti Örményországba. Ezt viszont a kilikiai és kis-ázsiai örmény diaszpóra papsága nem fogadta el, és így külön egyházfőt választott magának Kilikiában, ami által a kora újkor hajnalán az örmény apostoli egyház ténylegesen kettészakadt.¹⁴

Az örmény apostoli egyháznak a már említett konzervatív álláspontból fakadó kibékíthetetlen ellentéte a katolikkal fennmaradt a 17. századig, amikor is 1622. január 6-án megalakult a Szentszék katolikus missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). Ez az intézmény az újonnan felfedezett földrészek bennszülött lakosságának megtérítésén kívül nemcsak az európai protestánsok, valamint a „szakadár” bizánci rítusú keresztények, hanem az általuk monofizita eretnekeknek aposztrofált anyaországi és kelet-közép-európai örmény közösségek egyesülését is célul tűzte ki. Ennek következtében az örmény anyaországban komoly missziós tevékenység vette kezdetét, amely a 11–14. század óta Lengyelországban (pontosabban Galíciában és Pódoliában) élő jelentős számú örmény diaszpórára is kiterjedt.¹⁵

Nikol Torosowicz (1604–1681) leMBERGI örmény apostoli érsek 1627-ben áttért a római katolikus hitre, és megkezdődött a lengyelországi örménység katolizációja.¹⁶ Ez a hosszú, több mint öt évtizedig tartó folyamat igen fájdalmas

14 K. H. Maksoudian: *Armenian Church* i. m. 502.; A. Papadakis–J. Meyendorff: i. m. 173–174.
 15 *Malak'eay Őrmanean: Azgapatum* [Nemzettörténet]. 2. Konstandupol, 1914. 2472.; *Žamanakagrut'iwne Grigor vardapeti Kamaxec'uoy kam Daranał'uoy* [Grigor Kamaxec'i vagy Daranał'ci vardapet kronológiája]. Ašx. Mesrop Nšanean. Erusalēm, 1915. 69.; *Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi*. 4. (1592–1667). Ed. Patritius Gauchat. Monasterii, 1935. 220.; *Joseph Metzler: Orientation, programme et premières décisions* (1622–1649). In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum*, 1622–1972. 1. Ed. Joseph Metzler. Rome–Freiburg–Wien, 1971. 150–151., 169.; *Mik'ayel Zulalyan: Arewmtyan Hayastane XVI–XVIII. dd.* [Nyugat-Örményország a 16–18. században]. Erewan, 1980. 135–175.
 16 *Matenadaran, Őrmény Nemzeti Levéltár, Jereván, Őrményország* (= MA) *Manuscripta* (= MS) N° 5350.; *Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Velence, Olaszország* (= APMV) *Manuscripta* (= MS) N° 1707. N° 1773. Ld. erről: *Minas Bžškeanc': Čanap'arhordut'iwne i Lehastan* [Lengyelországi utazás]. Venetika, 1830. 111–115.; *Bņni miut'iwne Hayoc' Lehastani ěnd Ekelec'uoy Hřovmay. Žamanakic' yišatakarak' [A lengyelországi örmények kierőszakolt uniója a római katolikus egyházzal. Korabeli kolofónok alapján]*. Ašx. Keworg Ęzean. Sankt-Petersburg, 1884. 156.; *Patmut'iwne Ařak'el Vardapeti Dawrižec'uoy. [Ařak'el Darižec'i vardapet históriája]*. Valaršapat, 1896. 280., 363–365., 375–376.; *Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Řumenioy* [Kamenieci krónika: évkönyvek a lengyelországi és a romániai örmények történetéről]. Ašx. Lewond Ališan. Venetika, 1896. 203., 209.; *Siměon dpir Lehac'i: Utegrut'iwne* [Lengyelországi Simon diák útleírásai]. Ašx. Nersěs Akinean. Vienna, 1936. 399–405.; *Gregorio Petrowicz: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede* (1626–1681). Roma, 1950. 22., 56., 61.,

és botrányos körülmények között zajlott le. Torosowicz maga mögött tudva a lengyelországi katolikus egyház, valamint a Szentszék támogatását, határozott uniós politikába kezdett. Ellenfeleit agyonverette, bebörtönöztette, sőt a szentéseket is csak akkor volt hajlandó kiszolgáltatni, amennyiben az örmények át térnek a katolikus hitre.¹⁷ Az érsek módszereit egyébiránt a Szentszék is helytelenítette, így botrányos érseksége valósággal megtöltötte a szentszéki levéltárak iratanyagát. A misszionáriusoktól beérkező panaszok nemcsak túlon túl erőszakos módszereit kifogásolták, hanem pazarló, pompakedvelő életmódját, korrupciógyanus ügyeit, valamint botrányos magánéletét is, tudniillik a Szentszékhez eljuttatott jelentésekben arra is fény derült, hogy felszentelt főpap léte házaséletet élt, amelyből három fiúgyermek is született.¹⁸

Ugyanakkor ennek az uniónak egyik hátulütője az volt, hogy az egyesülés csak a pápa főségének elismerését mondta ki. Olyan, az egyesülés szempontjára

79–80., 91.; *Gayane Pingirian*: La chapitre 28 de Livres Histoires du Aṙak'el Dawrižec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17 siècle. REArm 14(1980) 443–457.; *Aṙak'el Dawrižec'i*: Girk' patmut'eanc' [Történeti könyvek]. Ašx. Lewon Xanlaryan. Erewan, 1990. 293–310.; *Raymond H. Kévorkian*: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIIe siècle. Revue du monde arménien moderne et contemporain 1(1994) 24–26.; *Lewon Xač'ikean*: Haykakan gaṭ'avayrerē Ukrainayum XVI–XVII darrerum [Örmény kolóniák Ukrajnában a 16–17. században]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. 2. Ašx. Paroyr Muradean. Erewan, 1999. 251.

17 Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma, Olaszország (= APF) Scritture Originale riferite nelle Congregazione Generale (= SOCG) Vol. 64. Fol. 148r.; Vol. 81. Fol. 426/r.–v.; APF SOCG Vol. 291. Fol. 167r.; APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 7r. Fol. 277r.; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 65r. Fol. 102r. Fol. 103r.–104/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 73/r.–v. Ld. erről: Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Hg. Ferdinand Bischoff. Wien, 1864. 13., 92–97., 118–124.; Bṙni miut'iwn i. m. 26–38., 164.; Kamenic' i. m. 203.; Simēon dpir Lehac'i i. m. 410–413.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 14., 99–102.; *Aram Alpöyačean*: Grigor Kesarac'i Patriark' ew ir žamanakē [Grigor Kesarac'i kontantinápolyi örmény pátriárka és kora]. Erusaēm, 1936. 136–144.; *Edmond Schütz*: An Armenian-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and its Diaspora. In: Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. György Kara. Bp. 1987. 284.

18 APF SOCG Vol. 59. Fol. 178/r.–v.; APF SOCG Vol. 64. Fol. 150r.; APF SOCG Vol. 65. Fol. 65r. Fol. 165r. Fol. 169r.; APF SOCG Vol. 87. Fol. 193/r.–v.; APF SOCG Vol. 224. Fol. 101/r.–v.; APF SOCG Vol. 225. Fol. 37r. Fol. 100r.; APF SOCG Vol. 293. Fol. 235r. Fol. 247r. Fol. 249r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 9r. Fol. 16/r.–v. Fol. 22r. Fol. 34r. Fol. 41r. Fol. 44/r.–v. Fol. 55r. Fol. 87r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 77r. Fol. 116/r.–v.; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (= ASV) Archivio della Nunziatura in Varsavia (= ANVarsavia). Vol. 47. Fol. 58/r.–v.; MA MS N° 1000. N° 1003. N° 1004. Ld. erről: Bṙni miut'iwn i. m. 36.; Kamenic' i. m. 139–140., 255.; Patmut'iwn Aṙak'el Vardapeti i. m. 289–296., 364–365., 379–380., 382–387.; Simēon dpir Lehac'i i. m. 413–416.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 105., 109., 113–115., 123–124., 151., 195–197., 216–217.; *S. Rošk'ay*: i. m. 176., 180.; *E. Schütz*: i. m. 283–284.; *L. Xač'ikean*: i. m. 252–253.; Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717). II. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2003. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 1284–1286.

ból égetően fontos gyakorlati kérdések, mint például a khalkédóni egyetemes zsinat, vagy a liturgikus problémák ebből teljesen kimaradtak.¹⁹

Torosowicz érsek uniója mindenesetre egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes katolizációjához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét verte szét, hogy utat engedjen az új, unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az örmény apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz gyarló, konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék nemtetszése ellenére valójában sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zúrós magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké Melkiszedeck (*Melik'sēr' Garneč'i*) ellenkatholikosz (1593–1626) személyében egy olyan örmény főpap szentelte fel és iktatta be, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái és korrupciós ügyei voltak.²⁰

Az érsek 1681-ben bekövetkezett halálakor valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után.²¹ Sarkított az a mind mai napig közszájon forgó vélekedés is, miszerint Torosowicz az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le.²² Ez nem felel meg a valóságnak. Az érseket az unió meg-

19 APF SOCG Vol. 81. Fol. 412/r.–v. Fol. 426/r.–v.; APF SOCG Vol. 225. Fol. 122r. Fol. 132/r.–v. Fol. 166/r.–v. Fol. 167r.; APF SOCG Vol. 293. Fol. 225r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v. Fol. 110r. Fol. 118/r.–v. Fol. 391r.–392/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 79/r.–v. Fol. 93r.–94/v. Fol. 448r.; MA MS N° 1104. Ld. erről: Bṛni miut'iw n i. m. 36., 89.; Patmut'iw n Aṛak'el Vardapeti i. m. 372.; Kamenic' i. m. 211–213.; Simēon dpir Leahac'i i. m. 417.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 45., 52., 66–69., 99–102., 157–159., 172., 179–190., 206–207.; S. Rošk'ay: i. m. 180–181., 195.; L. Xac'ikean: i. m. 254–255.

20 APF SOCG Vol. 293. Fol. 108/r.–v. Fol. 183/r.–v.; APF CP Vol. 22 Fol. 2/r.–v. Fol. 144r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 238r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 13r. Fol. 39r. Fol. 50/r.–v. Fol. 51/r.–v. Fol. 75r. Fol. 101/v. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 310r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 117/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132r.; MA MS N° 2644.; APMV MS N° 1788. Erről ld. *Aloisius Pidoux: Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Romae, 1676. 87–89., 109.; Bṛni miut'iw n i. m. 5–8., 72., 190–191.; Patmut'iw n Aṛak'el Vardapeti i. m. 202–206., 364., 370., 387.; Kamenic' i. m. 59–61.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 89.; S. Rošk'ay: i. m. 172.; E. Schütz: i. m. 285.; L. Xac'ikean: i. m. 258–259., 265.*

21 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 19r.–23r. Fol. 282r. Fol. 287r. Fol. 310/r.–v. Fol. 353r. Fol. 361r.–362/v. Ld. erről: Patmut'iw n Aṛak'el Vardapeti i. m. 383–385.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 225–229., 235., 246–251., 266–270. „Nikołayōs T'orosovič'n Ark'episkoposn Lēopol'si golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangew i K'ristos, i Lēopolis [Nikol Torosowicz leMBERGI érsek annak az évnek [1681.] március 21-én, 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fáradozásai után, Lembergben megbékélt Krisztusban].” S. Rošk'ay: i. m. 184.

22 APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 47. Fol. 225r. Ld. erről: G. Petrowicz: L'unione i. m. 307.; E. Schütz: i. m. 312–313. Az örmény katolikus egyház *de facto* csak 1743-ban alakult meg, miután egy évvel korábban Abraham Arjiwean érsek (1679–1749) alulmaradt a kilikiai örmény katolikosz választásában. A sértett örmény főpap pedig még 1742 végén tette le a katolikus hitvallást Aleppóban. Az örmény főpapot a Szentszék az örmény katolikusok pátri-

kötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak sem, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Az öncélúsága, mint említettük, pedig kapóra jött a római katolikus egyháznak.²³ Az uniót végső soron csak Torosowicz utódai, jelesül Deodatus Nersesowicz püspök (püspök: 1683–1709), érseki koadjutor és Vardan Hunanean érsek (1644–1715) teljesítették ki. Nevezetesen az 1689. október 23-án megtartott lemergi unitus zsinaton, ahol konkrétan kimondták a lengyelországi örménység elszakadását az apostoli egyháztól. A zsinaton Firenze (1439) és Breszt (1596) szellemében részletesen kitértek számos dogmatikai, liturgikus és gyakorlati kérdésre, mint például a khalkédóni zsinat tanítása, az eukharisztia, a liturgikus nyelvhasználat, az unitus papok jogi és házassági státusa.²⁴

A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között a háborúk, illetve a politikai és vallási üldöztetések elől Erdélybe menekült örménységre is.²⁵

árkájának, azaz katolikoszának nevezte ki. Erről bővebben ld. *Robert Roberson*: Armena, Chiesa Cattolica. In: *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*. Pontificio Istituto Orientale. A cura di Edward G. Farrugia S. J. Roma, 2000. 69–71.

- 23 APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207r.; APF SOCG Vol. 121. Fol. 322r.; APF SOCG Vol. 228. Fol. 37r. Fol. 122r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 118r. Fol. 381r.–382v. Fol. 738r.-v.; S. *Rošk'ay*: i. m. 183.
- 24 APF SOCG Vol. 225. Fol. 37r. Fol. 76r. Fol. 122r. Fol. 132r. Fol. 166r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 412r.; APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 1v.-49v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia (= MPR) Vol. 2. Fol. 264r.–267v. Ld. erről: S. *Rošk'ay*: i. m. 185.; G. *Petrowicz*: L'unione i. m. 177–190., 225–229., 235., 246–251., 255–256., 266–270.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma, 1988. 18–27.; E. *Schütz*: i. m. 305.
- 25 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 168r.–169r. Fol. 233r.–236v. Fol. 257r.–259v. Fol. 358r.-v. Az unitus Step'anos Step'anosean Rošk'ay (1670–1739) címzetes hymeriai püspök művében megemlékezik arról, hogy Nikol Torosowicz érsek uniós tevékenysége más országokra, így Erdélyre is, kihatott. „zAzgn mer Hayoc' i Lehasann, i hnazandut'iwn Surb Mör Ekelec'uoyen Hromay darjoyc', yormē ew i Mačařs ew ayl telis ułlap'ařut'iwnn sp'rec'aw, zser ew zpatiw azgis meroy, ař amenayn azins bargrawařeac', zanun anmah yiřatakı ink'ean t'oleal [Torosowicz érsek a lengyelországi örmény népünket a római anyaszentegyház engedelmességére térítette, és általa terjedt el az igazhitűség (sic! katolicizmus) Magyarországon (sic! Erdélyben) és más országokban. Népünk körében nagyon nagy szeretetet és tiszteletet vívott ki magának, és neve halhatatlan emlékeztetűvé vált]”. S. *Rošk'ay*: i. m. 184. Az Erdélybe menekülő örmények főleg Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Görgényzentimrén, Ditrón, Bátoron, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Besztercén, majd 1692-ben Ebesfalván és 1712-ben pedig Szamosújváron telepedtek meg és alapítottak kolóniákat. Erről ld. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyv- és Kéziratár, Budapest, Magyarország (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. Ld. erről: *Minas Bžskeanc'*: i. m. 193–209.

Minas püspök állítólagos katolikus hitvallása²⁶

Mint ahogyan azt a tanulmány bevezetőjében említettük, az erdélyi örmény egyházi unió egyik legvitatottabb kérdése Minas püspök 1686. évi katolikus hitvallása, melyet az eddig rendelkezésre álló információk elégtelensége miatt, határozottan a vallási egyesüléssel azonosítottak. Minas püspök életéről igen csekély forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére. Csak arról van információnk, hogy a püspök 1610 körül született a mai Törökország területén található Tokat (*T'oxat'*) tartományban. Teológiai tanulmányait az 1630-as évek elején fejezhetette be az ėjmiacini papneveldeben. Nem sokkal később elnyerte a doktorátusi címet is. Felszentelése után az örmény katolikoszi udvarban szolgált, és 1649-ben nevezte ki őt I. Fülöp (*P'ülipos Atbakec'i*) (1633–1655) örmény katolikosz Moldova püspökének. A nevezett püspökség egyházi joghatóság szempontjából Lemberg örmény apostoli érseksége alá tartozott.²⁷

Minas püspök kinevezése, felszentelése, illetve pontifikátusa szinte egybeesett Torosowicz érsek máig is vitatott uniójával. A moldvai örmény apostoli püspökség ekkor ugyanis Torosowicz unióellenes politikájának volt az egyik fellegvára, és maga Minas püspök is heves ellenzője volt a Rómával történő egyesülésnek.²⁸

A püspök 1668-ban hagyta el székhelyét számos követőjével, mert részt vett Moldvában egy, a Gheorghe Duca (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) fejedelem ellen irányuló sikertelen lázadásban. Így híveivel Erdélyben volt kénytelen meghúzni magát. Nincs ugyanakkor pontos információnk arról, hogy ekkor konkrétan hány örmény család hagyhatta el a moldvai fejedelemséget. Csak azt feltételezhetjük, hogy Erdélyben az örmények átmenetileg szándékoztak tartózkodni: pontosabban csak addig, amíg a moldvai fejedelemség területén a politikai helyzet konszolidálódik.²⁹

26 A tanulmány jelen fejezete a 2007. szept. 27-én Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett Örmény diaszpóra Kelet-Európában c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás kibővített és átdolgozott változata.

27 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135v. Ld. erről: Kamenic' i. m. 125–126.; *Igor Nistor*: Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912. 55–57., 109.

28 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 525r.–526v. Fol. 602r.–610v.; MA MS N° 5350.

29 A Fidelis relatio c. dokumentum szerint Minas püspök a betelepülést követően hagyta el Moldvát, amikor is kozákok kirabolták a püspöki rezidenciát, és Gyergyóban telepedett le. „Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona episcopalia conservanda non deferens, manebat in residentia sua pens sociaviam (quae residentia nuncii nunc ad modum fortaliiti munita, poloni militivie actu receptaculum est) inde tamen a kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. Ld. erről: *Ašot Abrahamyan*: Hamařot urvagic hay gait'avayreri patmut'yan [Az örmény kolóniák történetének rövid vázlatja]. 1. Erewan, 1964. 352.; *Suren K'olanjian*: Les Arméniens en Transylvanie. Xe–XVIIIe siècles. REArm 5(1967) 359–361.; *Antal Vörös*: Hungariayi hay hasarakut'yunë feodalizmi žamanakašrjanum (1672–1848) [A magyarországi örmény társadalom a feudalizmus korszakában (1672–1848)]. In: Hay–hungarakan patmakan ev mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic' [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Vladimir Barxudaryan–Antal Vörös. Erewan, 1983. 130.

Tudomásunk van arról, hogy Gheorghe Duca fejedelem bukása után számos örmény család települt vissza az 1670-es évek végén és az 1680-as évek elején Moldvába.³⁰ Sőt az akkor már idős Minastól fennmaradt egy levéltöredék, amelyben leírta, hogy mielőbb szeretne visszatérni a korábbi székhelyére.³¹ Az örmény püspök megállapításának volt valós alapja, hiszen az akkori örmény egyházfő, IV. Jakab katolikosz (*Yakob Țutayec'i*) (1655–1680) és helyettese (*at'oṛakal*), Eliazar Ayntapc'i érsek³² úgy értelmezték, hogy Minas menekülésével Moldvában megüresedve hagyta az örmény püspöki széket. Ezért helyére Anatolios Ősot' szerzetest neveztek ki moldvai örmény püspöknek, akinek ekkor kényszerűségből Galațiában kellett tartózkodnia, mert a 16. század eleje óta az örmény püspöki székhelynek helyt adó suceavai Szent Oxan (*Vank' Oxani Srboyn*) monostort – erősség gyanánt – a lengyel csapatok megszállva tartották.³³ Ráadásul Minas püspök menekülése a moldvai fejedelemségben maradt örmény közösségeken belül is további feszültségeket hordozott magában. Ugyanis a Moldvában maradt örmények a katolikosz tiltakozása ellenére egy bizonyos Sahak nevű szerzetest (*abetay*) választottak meg püspöküknek az elmenekült Minas helyére.

A püspök Erdélybe történt menekülése ugyanakkor a Szentszék figyelmét is felkeltette: 1669-ben a lemergi örmény unitus Johannes Kieremowiczot nevezték ki címzetes püspöknek a moldvai örmények élére. Kieremowicz püspök viszont mégsem jutott el Moldvába, mert nem kapta meg a Szentszéktől a szükséges felhatalmazásokat. Így Lembergben maradt, ahol élete végéig Nikol Torosowicz érsekkel perlekedett. 1677-ben bekövetkezett halála után posztját nem töltötték be.³⁴

Erdélyben az örményeket az egyházi unió lehetősége Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.³⁵ Ugyan Szebelébi Bertalan

30 MA MS N° 9800.; C'uc'ak hayerēn jeṛagrac Matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna [A bécsi mechitarista kongregáció levéltárában őrzött örmény nyelvű kéziratok katalógusa]. Așx. Yakob Dașean. Vienna, 1895. 116.; *Éble Gábor: A szamosújvári Verzár család.* Bp. 1915. 13.

31 „Mit'ē Astuac otormi erkri Poltanay, u xalalut'iwn tay t'agaworac', zi mi otarut'eamb meṛanimk' [Meglehet Isten kegyelme végül Bogdán (Moldva) földjére vetül, és így békesség köszön a fejedelemségre, és ezért talán nem idegenben halunk majd meg].” Kamenic' i. m. 127.

32 Később I. Eliázár néven örmény egyházfő (katolikosz) (1682–1691) lett, aki esküdt ellensége volt a katolicizmusnak, és nem tűrte az örmény területeken tevékenykedő római katolikus misszionáriusokat. Ld. erről: *Malak'eay Őrmanean: Hayoc' ekelec'in* [Örményország egyháza]. Erewan, 1993. 257.

33 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81. „In Socziava parimente sono le chiese tutte abrugiate dai tartari; questa città è parimente presidiata dai polacchi, ma il presidio e nel vescovado degli armeni fuori della città.” APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 345r.–346r. Ld. még: Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. Szerk., bev., jegyz. Benda Kálmán. Bp. 2003. 717.

34 APF SOCG Vol. 120. Fol. 322r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 394r. Fol. 630r. Fol. 631r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 168r.–169r. Fol. 233r.–236v. Fol. 257r.–259v. Fol. 358r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 3. Fol. 3r.–v. Fol. 7r.; MA MS N° 5817. N° 6582. Erről ld. *G. Petrowicz: L'unione* i. m. 248.; *E. Schütz: i. m.* 304.; *Sergiu Selian: Schita istorica a comunitati armene di România.* București, 1999. 24–26.

35 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156r. Fol. 265r.–267r. APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41r.–46v.; APF Fondo Visite e Collegi (= FVC) Vol. 21. Fol. 3r.–22r. Ld. erről:

(1631–1708), Erdély római katolikus püspöki helynöke, 1680 körül tett néhány szerény kísérletet az örmények áttérítésére, de próbálkozásai Minas püspök és az örmény klérus heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.³⁶

Az eddig általunk is jól ismert történeti hagyomány szerint Minas püspök az 1686. év végén – Oxendio missziós háttér munkájának köszönhetően – Lembergbe távozott, majd tárgyalásokat folytatott az unióról.³⁷ A püspök 1686-ban, az egész erdélyi örmény közösség nevében letette a római katolikus hitvallást Opizio Pallavicini bíboros, akkori varsói apostoli nuncius, valamint Vardan Hunanean örmény unitus érsek kezébe, ezzel mintegy létrehozva az erdélyi örmények unióját. A katolikus hitvallás letételét követően Erdélybe készült vissza-

Moldvai csángó-magyar okmánytár i. m. 615., 685–686.; *Teresa Ferro*: I missionari cattolici in Moldavia. Cluj-Napoca, 2005. 87–88., 97–98.

36 Szebelébi Bertalan apostoli vikárius az örmények számára két kisebb templomot (egyét Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor (három pontba foglalva) feltételül akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. „Non vero desinebant armeni zelose sollicitare catholicum clerum, ut impetrarent quaedam sacraria aut capellas, proadministrandis ritu armenico divinis, qui zelus eo procevit, ut se vel ideo Romano-Catholicae Ecclesiae unire decreverint, promiseritque se ab inita unione nunquam recessuros. Idem ubi recognovit generalis in spiritualibus episcopi Transylvaniae vicarius reverendissimus Bartholomeus Szebelebi assignavit illis capellam intra Siculiam tum in sede Csik, tum in sede Gyergyó.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248. „Reverendissimus Pater Vicarius Sebelebi, etiam tunc in officio existens, capellas duas, unam in Giorgio, alteram in Czik ipsis Armenis concedere ad tempus volens, fidem quam profiterentur, exquivit, qui palliantes proprium schisma termino catholici, ergo ut catholici impetrarent dictas capellas, datis litteris sub his tribus conditionibus: 1. Ut sint catholici veri romani. 2. Ut sit potestas in concedente repetendi easdem capellas, veluti non donatas, sed ad tempus solum concessas et 3. Ut in reditu suo ad propria, si eosque aliquid ornamenta eisdem cappellis curaverint, ne secum auferant, sed ibidem remaneat. Taliter schismatici in Catholicis Ecclesiis suum schisma exercebant, nec ideo (putarem) erravit pater vicarius, et qui fuerunt tunc patres cum ignari linguae armenae, quia armenos punctatim de fide examinant, sint decepti variis protestationibus et vel maxime externis ritibus suis, ut est cultus sanctorum, signum crucis.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–82. „(Profitentur se Ecclesiae Catholicae esse unitos, et obtinent locum procelebrandis divinis). Solliciti armeni exercitio requisiverunt reverendissimum dominum ecclesiae Romano-Catholicae per Transylvaniam vicarium episcopalem pro concendenda sibi capella in Gyirgyo ad Sanctum Nicolaum, et altera in Sepvis pago sede Czik, quatenus convenienter divina celebrare possent. Acciti sunt parochi et parochia ac tam ungari, quam armeni, et coram his praemissum est examen de religione armenorum. In eo contestati sunt. Armeni, Sanctae Romano-Catholicae Ecclesiae se esse unitos, accusaverunt ab hac unione se nunquam esse recessuros.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül). Szebelébi térítési kísérletéről ld. továbbá: *Vanyó Tihamér Aladár*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 113.

37 Suren K’olanjian kutatásai szerint Minas püspököt erőszakkal vitték el Erdélyből Lembergbe, és kényszerítették a katolikus hitvallás letételére. A neves kutató Minas püspökkel kapcsolatos állítását azonban egyetlen forrással sem támasztotta alá. „Minas, chef spirituel des Arméniens (en Transylvanie), fut déporté à L’vov et forcé d’embrasser la foi catholique.” *S. K’olanjian*: i. m. 362.

térni híveihez, de a hazafelé vezető úton – az 1686. év legvégén – az idős örmény püspök megbetegedett és elhunyt.³⁸

A katolikus hitvallással és az unióval kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy honnan és kitől származik valójában ez a mind a mai napig élő történeti hagyomány?

Minas katolikus hitvallásának letételéről először Rudolf Bzensky (1651–1715) morva jezsuita páter leírásából értesültünk. Nagy becsben tartott munkája mai napig az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának* Hevenesi Gyűjteményében lelhető fel. Bzensky az 1690-es évek eleje óta tartózkodott Erdélyben, és jó viszonyt ápolt az ottani katolikus papságon kívül jezsuita rendtársaival – többek között a történetíró Hevenesi Gáborral (1654–1715) –, valamint az akkor már püspökké kinevezett Oxendio Virzirescóval.

A morva jezsuita páter Hevenesi Gábor számára 1694-ben állította össze a korabeli Erdély felekezeti viszonyait bemutató *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című írását. Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.³⁹ A dokumentumban meglehetősen pontos és az örmény egyháztörténetre hitelt érdemlő információkat közölt. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy Bzensky az örmények ügyében is jól tájékozott volt, és a róluk szóló értesüléseit csakis egy unitus örmény egyházi embertől szerezhette. Nem fér kétség hozzá – ahogyan azt Molnár Antal legutóbbi kutatásai is egyértelműen tisztázták –, hogy a kapott információk kizárólag Oxendiótól származhattak.⁴⁰

Bzensky leírása szerint Minas Oxendio hatására megtagadta örmény keleti hitét, és vele Lembergbe távozott, hogy Pallavicini nuncius kezébe letegye a katolikus hitvallást. A ceremónián részt vett Hunanean unitus érsek is. Ezt követően Minas Oxendióval együtt visszatért Erdélybe, ám útközben az idős püspök elhunyt.⁴¹

38 A. Vörös: i. m. 136–137. Gregorio Petrowicz szerint Minas 1687 januárjában hunyt el, de ezt a megállapítását egy dokumentummal sem igazolta. Ld. erről: G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 78.

39 Bzensky az örményekről szóló alfejezetnek latinul a *De adventu armenorum et conversione ad fidem catholicam* címet adta.

40 Bzensky történetírói munkásságáról ld. Antal Molnár: Rudolf Bzensky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichteschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus*. Hg. István Monok. Szeged, 2001. 67–78.; Uő: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 26.

41 „Conversio episcopi Minas ad fidem Romano-Catholicam est subsecuta, qui se ideo una cum Oxendio contulit, et coram cardinale Pallavicino in Polonia nuntio apostolico, professionem fidei emisit. Absoluto haeresi Minas reversus est cum Oxendio in Transylvaniam, ubi post breve tempus laethali morbo correptus, animam creatori suo reddidit.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32. „Ut ille ipse missionarius apostolicus Oxendius non solum omnia dilueret adversa, sed etiam episcopus Minas persuaderetur ad faciendum iter Leopolim, ubi professionem fidei emisit coram eminentissimo cardinale Pallavicino, archiepiscopo Vartano, eiusque administratore ac episcopo suffraganeo. Absolutus ab haeresi Minas in Transylvaniam rediit, in morbum

A morva jezsuita páter Minas katolikus hitvallásáról szóló leírását első pillantásra megerősíti a közelmúltban feltárt, egy ismeretlen szerző tollából 1693-ban készült *Fidelis relatio* című jelentés is.⁴² A forrásban az erdélyi örmények betelepüléséről, valamint felekezeti viszonyairól esik szó. Ez az irat struktúráját tekintve nagyon sok hasonlóságot mutat Bzensky munkájával, de egy lényeges különbség mégis megfigyelhető. Mondanivalóját az ebesfalvi (későbbi nevén: erzsébetvárosi) örmény közösség 1692. évi alapításának körülményeire hegyezi ki. A dokumentum röviden megemlékezik Minasról is, miszerint ő Lembergben ünnepélyesen megtagadta eretnek hitét, és letette a római katolikus hitvallást Pallavicini varsói nuncius kezébe.⁴³ A *Fidelis relatio* anonim szerzője – Bzensky leírásához hasonlóan – az örmény egyházi ügyekben nagy tájékozottságot mutat. Egyértelműnek tűnik, hogy e dokumentum szerzője adatait szintén Oxendio püspöktől szerezhetette be.

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba is. Ennek elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy Bzensky értesüléseit szinte szó szerint átvette Iliá András jezsuita páter is az 1730-ban kiadott Erdély népeit és felekezeteit taglaló kötetében.⁴⁴ Iliától Minas püspök hitvallását adoptálta Lukácsy Kristóf, szamosújvári örmény–katolikus plébános is, akinek 1859-ben megjelent latin nyelvű monográfiája hosszú ideig alaplumnak számított az erdélyi örmény egyháztörténet kutatásában.⁴⁵

incidit Deoque creatori animam reddidit.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámolás nélkül). Rudolf Bzensky 1701-ben írott *Relatio de Ecclesia Transylvania c.* munkájában is beszámolt Minas püspök hitvallásáról. „Ab praesentia Oxendii Virziresky Aladiensis armenorum episcopi cuius diocesani e Moldavia transierant in Transylvaniam, et cum antecessore episcopo Minas, eiuratis haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae suscepti, stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. Minas állítólagos katolikus hitvallásán feltételezhetően jelen voltak a leMBERGI Örmény Kollégium akkori vezetői is: nevezetesen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi teatinus szerzetesek. Jelenlétüket azonban a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Minas katolikus hitvallásán történt részvételükről csupán Lukácsy Kristóf számolt be. Ld. erről: *Christophorus Lukácsy: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata.* Viennae, 1859. 68.

42 A *Fidelis relatio c.* dokumentumot pontosan 1693. nov. 10-én, Kolozsváron állították össze, vagy írták meg (nagy valószínűséggel a Gubernium kérésére). Ugyan nem nyert bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy Bzensky páter a *Fidelis relatio c.* dokumentum egyes részeit is beépíthette saját művébe. Ezen túlmenően feltételezhető, hogy maga Oxendio mondta tollba egy ismeretlen kolozsvári jezsuita atyának az erdélyi örmények egyházi viszonyait 1693 őszén. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Kiadását ld. *Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról.* (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). *Történelmi Szemle* 50(2008) 251–285.

43 A *Fidelis relatio* dokumentum Minas katolikus hitvallásáról pontosabban csak egy rövid beszűrást tett. „Minas, (qui coram eminentissimo domino cardinale Pallavicinio haeresim abiurans), mortus est.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

44 *Andreas Iliá: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum.* Claudiopolis, 1730. 64., 72.

45 Iliá páter munkájában Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio egy bizonytalan eredetű és keletkezésű levelére hivatkozott. „Doctor Minas Eudoxiensis [sic! T’oxat’ec’i] Csillfidar-Oghlu [sic! Zilifdarean] cognominatus episcopus moldaviensis, venit mecum

Lukácsytól vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történelmével foglalkozott.⁴⁶ Minas katolikus hitvallása ezen túlmenően a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákba is fenntartás nélkül bekerült.⁴⁷ Sőt Lukácsy Kristóftól szó szerint idézte Minas katolikus hitvallását a közelmúltban elhunyt armenista-egyháztörténész, Gregorio Petrowicz is, a lengyelországi örmény egyházzól írt művében, amelyben néhány rövid és vázlatos fejezetet szentelt az erdélyi örmények egyháztörténetének.⁴⁸

Ezek az értesülések szinte egyértelművé tették, hogy Minas püspök élete végén a római katolikus vallás híve lett, és ezt mindenki kész tényként kezelte. Ennek kapcsán mégis felvetődik az a kérdés: miért kell mégis Minas katolikus hitvallásában kételkedni?

Róma szempontjából a sokvallású Erdély a 17. században missziós célterületként volt számon tartva. A Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja, vagy közkeletű nevén a Propaganda Fide, a 17. században komoly figyelmet szentelt az erdélyi katolikus misszióknak. A nevezett missziós intézmény történeti levéltárából érdekes adatok kerültek elő.

A Szentszék az erdélyi örményekkel az 1668–1672. évi betelepülésüket követően közel két évtizedig nem foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valószínűleg Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte 1684-ben. Kérésüket azzal támasztották alá, hogy az Erdélybe menekült örmények eredetileg a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot az unió megkötése után is fenn kívánták tartani.⁴⁹

A Szentszék az érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta és olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco személyében, egy moldvai születésű, a Propaganda Fide papneveldejében, a római *Collegio Urbanó*ban tanult, örmény unitus misszionáriust delegált Erdélybe, az ottani missziós feladatok elvégzésére. A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények vallási egyesülését.⁵⁰

Leopolim et coram cardinale Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est fidem catholicam anno domini 1686. Aerea armenorum 1135.” *A. Ilia*: i. m. 67. Átveszi ezt még: *C. Lukácsy*: i. m. 68. Idézi még továbbá: Kamenic’ i. m. 127.

46 *Bárány Lukács*: Verzirescul Oxendius. I. Arménia 3(1888) 67., 71.; *Grigor Govrikan*: Elizabēt’opol. Dransiluanoy Hayoc’ metropolisē [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza]. Vienna, 1894. 10., 14–17., 122–124.; *Merza Gyula*: Örmény püspökség. Kolozsvár, 1896. 5., 9–10.; *Éble G.*: i. m. 10., 15.; *Zsolt Trócsányi*: Transilvaniayi hayeri iravakan kac’ut’yunē Leopoldyan hrovartaki šrjanum (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában (1690–1848)]. In: Hay–hungarakan patmakan ev mšakuytayin kaperi patmut’unic’ i. m. 173.

47 *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp. 1909. 2–3.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1929. 219–220.

48 *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 82.

49 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135/v.

50 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG Vol. 493. Fol. 30r.–31/v. Fol. 376r.–378/v.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r. Fol. 462/r.–v. Fol. 465r. Fol. 468r.–469/v. Fol. 487r. Fol. 488r. Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Ol-

Oxendio missziójában meghatározó volt, hogy milyen kapcsolat alakult ki a misszionárius és Minas püspök, illetve közte és az erdélyi örmény klérus között. Oxendio 1685 kora őszen kezdte meg missziós tevékenységét Erdélyben – pontosabban Gyergyószentmiklóson –, ahol igen sikeres térítéseket végzett.⁵¹ 1686 őszen, a Propaganda Fidéhez eljuttatott hosszú jelentésében ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az örmények Minas püspök és a klérus vezetésével Besztercén fejtettek ki különösen nagy ellenállást. Sőt Oxendiót – legalábbis beszámolója szerint –, két alkalommal is meg akarták ölni a püspök felbujtására.⁵² Az erdélyi örmények a misszionáriusban Róma emberét látták, aki hittérítői tevékenységével csak zűrzavart keltett a közösségeken belül. Az örmény klérus mindent elkövetett, hogy Oxendiót eltávolítsa Erdélyből.⁵³ A papság heves unióellenessége pedig még a „rossz emléké” Nikol Torosowicz lembergi örmény érsek uniós politikájából fakadt.

Minas Oxendiót nemcsak Róma, hanem a bécsi udvar emberének is tartotta. A misszionárius hosszú beszámolója szerint az örmények elfogták a Máramarosban telelő császári sereg parancsnokának, gróf Federico Veteraninak (1650–1695) írt levelét. Ebben a misszionárius a fejedelemség politikai és felekezeti viszonyait írta le.⁵⁴ Minas püspök és az örmény közösség képviselői ezt az elfogott levelet eljuttatták I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemhez. A fejedelmi udvarnál azzal próbálták bevádolni Oxendiót, hogy Erdély ellen a bécsi udvarnak kémkedett. Az örmények voltaképp e levél ürügyén akarták kieszaközölni a fejedelemtől Oxendio Erdélyből való kiutasítását.⁵⁵ Az erdélyi hatóságok azonban a misszionáriust végül nem utasították ki, ennek okait és indítékait viszont mind a mai napig nem ismerjük. Így Oxendio zavartalanul tovább folytathatta hittérítői tevékenységét Erdélyben.

Minasról Oxendio mint egy öreg, betegeskedő főpapról tett említést. Ezenkívül jelentésében abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy az erdélyi örmény klérusban nem mindenki fogadta el Minas vezető szerepét. Gyanította továbbá, hogy az erdélyi örmény egyház képviselői körében viszály volt akkor kibontakozóban. Ezért az állítólagos belső ellentétek miatt Oxendio arra törekedett, hogy megnyerje Minast az uniónak.⁵⁶ A misszionárius ugyanis tisztában volt

dalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 185.; *S. K'olanjian*: i. m. 363.; *Nagy Kornél*: Vardan Hunanean lwówi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről. Századok 140(2006) 1007–1019.

51 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 186.

52 Sajnos Oxendio *Virziresco* nevezett jelentése nagyon rossz állapotban maradt fenn. „Allora il vescovo [Minas] con il clero e popolo et anchè i miei istessi parenti concepirono contro di me odio tale, che non solo che due volte attentarono d'ammazzarmi, secretamente entre la mia habitazione, ma di più contribuirono gravi numero quadini a fin dell'andare al principe di Transilvania, e farmi applicari o abbruggiare compion e perturbatare del regno.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 86.

53 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

54 Uo.

55 Uo. Fol. 468/v.

56 Uo. 469r.

azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, hogy át tudják-e téríteni Erdély örmény apostoli püspökét.

1686 végén Oxendio ebbéli ténykedését látszólag siker koronázta és elkísérte a püspököt, hogy Lembergben az unióról tárgyalásokba bocsátkozzon Hunanean unitus érsekkel. Oxendio mindenestre nagy reményeket fűzött ehhez a találkozóhoz és abban bízott, hogy a két főpap származásuk okán könnyedén meg tud egyezni az egyesülésben.⁵⁷ A Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok csak Minas tárgyalásairól emlékeztek meg, annak konkrét eredményeiről viszont nem. A missziós intézmény iratai között nincs olyan hivatalos, vagy félhivatalos irat sem, amely azt támasztaná alá, hogy Minas letette volna Lembergben a katolikus hitvallást.⁵⁸

Ugyan Minas püspök halála után 14 évvel a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült egy 1700 augusztusában keltezett, töredékes, rossz állagú levél, amelyben említés történt Minas katolikus hitvallásáról, ám a leírt körülmények és nevek zavarosaknak bizonyultak. A levél szerzője a teatinus Sebastiano Maria Accorsi (prefektus: 1691–1704), az 1664-ben a teatinus Clemente Galano (1610–1666) által alapított leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM (*Collegio Armeno*) prefektusa volt. A levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte. Az iratban Accorsi prefektus megjegyezte, hogy az Erdélybe menekült Minast egy Izsák (1674–1686) (*Sahak*) nevű örmény pátriárka (katholikosz) szentelte fel püspöknek, majd ezt követően a püspök Lembergbe távozott, ahol letette a katolikus hitvallást.⁵⁹ Accorsi levele mindazonáltal szorosán kötődött Oxendio tevékenységéhez, aki ekkor – 1700-ban – a moldvai misszió szervezésének okán gyakran váltott vele levelet. Sőt a prefektus külön ki is tért arra, hogy az információt Oxendiotól kapta.⁶⁰ A levéllel kapcsolatban az első probléma az, hogy ekkor Izsák néven egyházfő Örményországban nem tevékenykedett. Bár az igaz, hogy Kilikiában tényleg vezette az ottani örmény egyházat egy ilyen nevű katolikosz, aki még 1686 elején hunyt el. Minast valójában I. Fülöp örményországi, és nem Izsák kilikiai katolikosz nevezte ki és szentelte fel 1649-ben. Itt nagy valószínűséggel téves információk mosódtak össze.

Accorsi levelének tisztázásában nagy segítséget nyújt az örmény unitus misszionárius és történetíró Step'anos Step'anosean Țoșk'ay püspök kronológiája. A szerző az 1699. évre vonatkozóan beszámol arról, hogy Minas T'oxat'ec'i – akinek a neve azonos az Erdélybe menekült Minas [Zilifdarean] T'oxat'ec'i püspökével – jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka letette Konstantinápolyban a katolikus hitvallást. A pátriárka kimondta, hogy elfogadja a *Filioquét* (örményül:

57 Ugyanis Minas püspök és Hunanean érsek is Tokat tartományban születtek és nőttek fel. G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 1.

58 Andrea Santa Croce (varsói nuncius: 1690–1696) varsói apostoli nuncius 1695-ben a Propaganda Fide bíborosaihoz írott levelében Oxendio missziója kapcsán megemlékezett Minas püspök leMBERGI tartózkodásáról – arról viszont, hogy a püspök katolikus hitvallást tett volna le, egy szót sem szolt. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375v.

59 APF SOCG Vol. 537. Fol. 418r.–v. Erről ld. G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 85.

60 APF SOCG Vol. 537. Fol. 416r.–417r. Fol. 419r.–v.

ew yOrduoy), valamint Jézus Krisztus két természetéről szóló diofizita tanítást. Ez a hitvallás akkor római katolikus körökben komoly szenzációnak számított. A két örmény főpap neve és esete minden bizonnyal egybemosódhatott, hiszen 1700-ban, Accorsi levelének megírásakor, az erdélyi Minas már tizennégy éve halott volt. Ez a Minas T'oxat'ec'i pátriárka ugyanakkor az örmény apostoli egyház nyomására nem sokkal később visszavonta a már letett katolikus hitvallását, és megválni kényszerült hivatalától.⁶¹ Accorsi prefektus levele végeredményben nem tette egyértelművé, hogy az erdélyi Minas püspök valóban letette-e a katolikus hitvallást.

Opizio Pallavicini varsói nunciustól nem áll rendelkezésünkre semmilyen hivatalos jelentés, továbbá egyetlen kútfő sem erősíti meg azt, hogy Minas személyesen találkozott volna a nunciussal. Sőt a Vatikáni Titkos Levéltár bécsi és varsói apostoli nunciatúrára vonatkozó iratai a találkozóról mélyen hallgatnak.⁶²

Ennek okán fel kell tennünk azt a kérdést: miért hallgatnak a szentszéki források Minas katolikus hitvallásáról?

A válasz egyszerűnek tűnhet: azért hallgatnak, mert a püspök valójában nem tette le sem Pallavicini nunciustól, sem Hunanean érsek kezébe a saját vagy az erdélyi örmény közösség nevében a katolikus hitvallást. Az 1686. és az 1687. esz-

61 Minas T'oxat'ec'i jeruzsálemi örmény apostoli pátriárka katolikus hitvallásáról ld. APF SOCG Vol. 534. Fol. 6r.–7v. Fol. 29r. Fol. 30r. Fol. 31r. Fol. 32r. Fol. 37v. Fol. 426r.–v. Fol. 428r. Fol. 429v.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 244r.–v. Fol. 245r.–246v. Fol. 248r.–249r. Fol. 250r.–v. Fol. 251r. Fol. 252r. Fol. 254r. Fol. 255r. „Minas vardapet T'oxat'ec'i, ark'episkoposn ew arajnordn Erusafēmay, i soyn ami [1699] dektemberi 11 i Konsantino-Polsē aṣ noyn srbazan P'ap'n greac' dawanelov aypisi baniwk'. Dawanemk' ews zVehapetn Hr'omay čšmarit yajord glxawor aṣak'eloyan Petrosi, glux amenayn hawatac'eloc', cayragoyn datawor i mēj ekelec'uoy srboy ew ęndhanrakn vardapet bolor ekelec'uoy n K'ristosi. Dawanē i K'ristos zerku [z]bnut'iwns, Hogoyn Srboy[n] zbxumn i Horē[n] ew yOrduoy[n], znerkay [z]ark'ayut'iwnn ew zeraneli[s] [z]keans Srboc', zK'awarann ew zayln. [Minas T'oxat'ec'i vardapet, Jeruzsálem vezető örmény érseke (sic! pátriárkája), az 1699. esztendő decemberének 11. napján Konstantinápolyból a Szent Pápának levelet irt, melyben a következő hitvallást tette. Hittel vallja a bölcs római pápa elsőbbségét, aki a legfőbb apostolnak, Szent Péternek a helytartója és minden igaz keresztény hívő vezetője, a legmagasztosabb ítélő a Szent Egyházban, és Krisztus teljes egyházának egyetlen vardapetje. Hittel vallja, hogy Krisztusban két természet van, és a Szent Lélek az Atyától és Fiútól származik. Hittel vallja a mennyei királyságot, az üdvözült Szentek életét, a Purgatóriumot és más egyéb dolgokat.]”: *S. Rošk'ay*: i. m. 190. Ld. erről: *Raymond H. Kévorkian*: L'imprimerie Surb Ęjmiacin et Surb Sargis Zōrawar et le conflict entre Arméniens et catholiques à Constantinople (1695–1718). REArm 15(1981) 402–416.; *Uő*: Document archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714). REArm 19(1985) 367–370.

62 Minas katolikus hitvallásáról sem a Propaganda Fide történeti levéltárában, sem pedig a Vatikáni Titkos Levéltárban nem találtunk információkat. A varsói nunciatúra ide vonatkozó anyagában egyetlen apró hivatkozás sincs. A püspökről igyekeztünk utánanézni az Athanasius Welikj által kiadott forráskötetben is; azonban itt sem jártunk sikerrel. A varsói nunciatúra anyagát ugyanis csak 1683-mal bezárólag adták ki. Ld. erről bővebben: *Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes* (1675–1683). 13. Ed. Athanasius Welikj. Romae, 1969. Athanasius Welikj másik forráskiadványában, amelyben a Propaganda Fide Lengyelországra, Belorussziára és Ukrajnára vonatkozó hivatalos aktáit adta ki, sem találtunk Minasról anyagot. Ld. erről ezt: *Acta SC De Propaganda Fide. Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia* (1667–1710). 2. Ed. Athanasius Welikj. Romae, 1954.

tendőről az erdélyi örményekkel kapcsolatban nincs semmilyen olyan információ, vagy missziós jelentés, amely megerősíthetné a Minas püspök katolikus hitvallásával kapcsolatos értesüléseket.⁶³

Minasról azonban komoly forrásértéket képviselt Hunanean unitus érseknek 1687. február 14-én a Propaganda Fide titkárához, Edoardo vagy Odoardo Cybóhoz (titkár: 1680–1696) eljuttatott két levele. Ezekben az érsek az erdélyi örmények körében végzett misszióról számolt be, kiemelve, hogy Oxendio a nagy veszélyek ellenére kitűnő munkát végzett. Hunanean Minasról szólva azt nem erősítette meg leveleiben, hogy 1686 végén katolikus hitvallást tett volna le Lembergben. Csupán annyit említett, hogy a tárgyalások befejeztével Minas vissza akart térni Erdélybe, de nem sokkal elindulása után elhalálozott.⁶⁴

Hunanean Minas püspök halála következtében inkább amiatt aggódott, hogy Erdélyben az örmények között nincs püspök, és így eluralkodhat közöttük a fejetlenség. Ezért leveleiben arra tett javaslatot, hogy a Szentszék a közeljövőben nevezze ki az unitus Oxendiót az erdélyi örmények püspökének. Mindezt abból a megfontolásból javasolta, hogy az örmény katolikosz Minas helyére, a lembergi születésű Teodor Toros Wartanowicz személyében külön keleti, azaz keleti rítusú örmény apostoli püspököt akar felszentelni és Erdélybe küldeni.⁶⁵ Ezzel a ké-

63 A Propaganda Fide 1685., 1686. és 1687. évre vonatkozó hivatalos dokumentumaiban (nevezetesen az általános ülések aktáiban, valamint az általános üléseken tárgyalt misszionáriusi jelentésekben) csak Vardan Hunanean (korábbi címzetes epiphaniai püspök: 1675–1686) érseki kinevezéséről és beiktatásáról, valamint Oxendio Virziresco Erdélybe történő kiküldéséről esik szó, ellenben Minas püspökről, ill. katolikus hitvallásáról nem. Erről ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 55. Fol. 234/v.–235/r.; APF Acta SC Vol. 56. Fol. 207r. Fol. 254/v.–257/r.; APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r. Fol. 125/v.–127/r.; APF SOCG Vol. 493. Fol. 337r.–338/v. Fol. 339r.–340r. Fol. 341/v. Fol. 406/r.–v. Fol. 407/v.; APF SOCG Vol. 494. Fol. 370r. Fol. 371/r.–v. Fol. 373r.; APF SOCG Vol. 495A. Fol. 36/r.–v. Fol. 37r. Fol. 38r.–39/v.; APF SOCG Vol. 495B. Fol. 231/r.–v. Fol. 232r.–234r. Fol. 235r.; APF SOCG Vol. 496. Fol. 192r.–193/v. Fol. 502/r.–v. Fol. 503/r.–v. Fol. 505r.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 278/r.–v. Fol. 279/r.–v. Fol. 280/r.–v. Fol. 281r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/r.–v. Fol. 462r. Fol. 464r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 244/r.–v. Fol. 260r.–261/v. Fol. 264r.–267/v. Vö. erről: S. Rošk'ay: i. m. 185.

64 Az érseket 1687. febr. 14-én, azaz két levelének keltezésekor iktatta be ténylegesen hivatalába a Szentszék. A beiktatást pedig Pallavicini nuncius végezte a lembergi Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) örmény katedrálisban. „Tamquam spectans ad meum officium quod [Minas] episcopus moldaviensis armenorum nunc in Transylvania degentium, mortuus sit. Et populus inter se de successore altercatur.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434r. „Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas vartabieth Thochatiensi, qui cum populo Armeno causa infectationis turcarum simul se transtulerat in Siculiam provinciam Transilvaniae, ubi nunc comoratur dominus Auxentius alumnus Collegii de Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro ecclesia.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 498r.

65 Wartanowiczról ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125r.–128/v.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 112r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r. Fol. 450r. Fol. 470/r.–v. Fol. 487r. Fol. 493/r.–v. Fol. 542r. Fol. 548r. Fol. 556/r.–v. Fol. 596r. Fol. 807/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100r. Fol. 132r.–133/v. Fol. 144/r.–v. Fol. 282/r.–v. Fol. 310r. Fol. 434/v. Fol. 469/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 51/r.–v. Fol. 64r. Fol. 69/r.–v. Fol. 82r.–83r. Fol. 86r.–87/v. Fol. 100/r.–v. Fol. 129/r.–v. Fol. 174r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.; APF SC Fondo MPR Vol. 1. Fol. 660/r.–v. Ld. erről: Patmut'iw'n Aṛak'el Vardapeti i.

relemmel felérő javaslat mondhatni egybevágott Oxendio elképzeléseivel is, hiszen ő az 1686-ban írt jelentésének legvégén az erdélyi örmények uniójának a garanciáját abban látta, hogy a Szentszék örmény unitus püspököt nevezzen ki az élükre.⁶⁶ Hunanean pedig leveleiben Oxendio ötletét vette át, akinek – valljuk be – komoly ambíciói voltak a püspökség megszerzésére.

Az unitus örmény egyháztörténetíró Step'anos Step'anosean Rošk'ay püspök művében szinte ugyanarról van szó, mint amiről Hunanean már beszámolt. Csak Minas halálának és temetésének pontos körülményeiről szól, valamint arról, hogy a püspök évek óta vesekő (*mizargelut'awn*)-bántalmakban szenvedett. Továbbá szól arról, hogy temetése után Minas sírját mennyekből aláereszkedő fény vette körül. Arról viszont, hogy a katolikus hitvallást 1686-ban a püspök letette volna, egy szót sem szól.⁶⁷ Hunanean két levele és Rošk'ay feljegyzése következként azt sugallják, hogy az uniós tárgyalások Minas püspökkel nem jártak sikerrel. Nem tűnik bizonyíthatónak, hogy egy, az uniót hevesen ellenző örmény apostoli püspököt rá lehet venni az unióra a katolikus egyházzal. Ugyanis egy katolikus hitvallás letétele, vagy egy unió megkötése az örmény főpapság szemében ekkor szinte egyet jelentett a nemzeti különállás feladásával, hiszen az örmény történelem szeszélyei folytán az örmény apostoli egyház valláspolitikája szinte egybeforrt az örmény nemzeti azonosságtudattal.

A szentszéki levéltárakban őrzött dokumentumok közül nem is olyan rég került elő Minas 1686-ban írott levele. Ebben Hunanean érsekkel folytatott tárgyalásaira tért ki. Az iratban fontos momentumként az szerepelt, hogy Minas két klasszikus örmény nyelvű kódexet vitt magával: az örmény egyház homíliagyűjteményét (*Čarēntir*), valamint az örmény egyházatyák tanítását tartalmazó kötetet (*Haranc'vark'*). A püspök e két kódex alapján igyekezett magyarázni az örmény egyház egyetemességét és igazhitűségét, melyeket mind a katolikusok, mind az orthodoxok – a khalkédóni egyetemes zsinat tanításai alapján – pontat-

m. 384.; *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. (1665–1690). 3. Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1974. 165–167.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 92–93.; *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 57.

66 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469/v.

67 Rošk'ay egyházi karrierjét Minas püspök tanítványaként kezdte meg, majd 1690-ben Oxendio Virziresco hatására katolizált, majd azt követően Lembergben, az Örmény Kollégiumban, utána pedig Rómában, a Collegio Urbanóban folytatta teológiai tanulmányait. „Minas vardapetn T'ox[a]t[e]c'i, Ziliftar oħu koč'ec'ealn, episkopos Połtanu, (yormē es z'ors [z]astičans ari yami Teapn 1680), i dařnaln ěnd lerins Mačarac', i mizargelut'enē, zor i bazum amac' krērn, tanjeal, vaxčani, t'afi i gerezmanatann Ōlaxac', ur i veray gerezmani nora bazum angam i kirakamtis loys ijani, zor akanatēsk' ew aržanahawat ark' teluoy n patmec'in mez. [Minas Ziliftaroghlu (sic! Zilifdarean) nevű vardapet, Bogdán (sic! Moldva) püspöke, (akitől négy tanulmányi fokozatot szereztem az Úr 1680. esztendejében,) hazatérés közben, hosszú éveken át vesekőbántalmakban szenvedve, a magyarországi hegyek között hunyt el. A románok temetőjében hantolták el. Sírjára gyakorta a mennyekből fény szállt le. Mindezeket helybéli hiteles férfielemek és más szemtanúk mesélték el nekünk.]” *S. Rošk'ay*: i. m. 186.

lanul schismaticusnak vagy eretneknek tartottak.⁶⁸ Azaz Minas püspök szerint az ő hite az örmény apostoli egyház szemszögéből nézve katolikus és orthodox is volt, így nem érthette, hogy őt és erdélyi örményeit miért akarják katolikus hitre áttéríteni.

Mindez azt valószínűsítheti, hogy Lembergben nem uniós tárgyalások, hanem inkább heves hitviták folyhattak. Ezért tanácsosabb arról beszélni, hogy Minas Lembergben hitvitákat folytatott, mintsem katolikus hitvallást letenni ment, ahogyan azt korábban Oxendio, vagy Hunanean szerették volna a püspökből kicsikarni.

Minas katolikus hitvallásának cáfolatát továbbá egyértelműen megerősíti az az ugyancsak a közelmúltban, a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült dokumentum is, melyet maga Oxendio írt 1687-ben. Az örmény misszionárius a levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte, ebben Minasról megjegyezte, hogy a püspök eretnekként és nem unitusként hunyt el az 1686. év legvégén. Ezenkívül sürgette az intézményt, hogy mivel Minas halála miatt a hivatala megüresedett, mielőbb nevezzen ki az erdélyi örmények élére unitus püspököt.⁶⁹

Sőt Oxendio 1688 májusában jelentést írt Edoardo Cybónak, a Propaganda Fide titkárának. Ebben ismételten összefoglalta 1685–1687 között elvégzett hitterítői tevékenységét. A misszionárius ismételten beszámolt Minas püspök haláláról, de azt is leírta, hogy 1686 végén konfliktusba került az „eretnek” örmény püspökkel és klérusával, mert meg akarta nekik tiltani, hogy akár a templomokban, akár a magánházaknál keleti örmény szokás szerinti szent liturgiát, azaz örményül *surb pataragot* tartsanak.⁷⁰ Következésképp nem valószínű, hogy ez idő tájt az örmény papok közül bárki is Erdélyben hajlandóságot mutatott volna az unió elfogadására. Ennélfogva Oxendio Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban többször ellentmondásosan nyilatkozott. Hiszen mást írt az 1680-as években a Propaganda Fidének, és mást állíthatott az 1690-es években Bzenskynek és a *Fidelis relatio* című dokumentum anonim szerzőjének.

Minas püspök az 1686. esztendő végén halt meg. A halálából csak egyvalaki húzhatott igazán hasznot: Oxendio Virziresco. Mint említettük, a misszionáriusnak komoly ambíciói voltak az unitus püspökség megszerzésére, és úgy ítélte meg, hogy a püspök halála számára inkább megkönnyítheti az erdélyi örmények körében a misszió kiteljesítését. Feltételezte, hogy Minas halála miatt a közösségen belül káosz alakulhat ki, mert többen is a püspökségre akartak pályázni.

68 APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r.–457r. A dokumentum másolata megtalálható: ASV Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANVienna) Vol. 196. Fol. 219r.–220r.

69 „Il vescovo heretico Minas è morto, perciò prego a mandare qualcun quantoposto, per occupare quel posto poichè adesso è il tempo opportuno interim come obbedientissimo e devotissimo figlio della chiesa romana e della Sacra Congregazione resto anchè di vostra signoria illustrissima e reverendissima.” APF Collegio Urbano (= CU) Vol. 3. Fol. 472/r.–v.

70 „Sparsi per Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Minas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdiciendigli l'esercito ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13r.

Ezért jelezte a Szentszéknek, hogy egy unitus püspöki cím megadásával elejét lehetne venni annak, hogy Örményországból ne érkezzen „schismaticus és eretnek” püspök Minas megüresedett helyére.⁷¹

Ha összegezni kívánjuk a Minas püspök katolikus hivallásáról mondottakat, először is meg kell állapítanunk, hogy Oxendio volt az, aki Minas katolikus hitvallásáról tulajdonképpen egy legendát, egy mítoszt épített fel, mellyel sikeresen félrevezette az utókort. Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitimációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke legyen. Ezért kezdte hírsztelni a Minas katolikus hitvallásáról szóló történeteket.⁷²

Oxendiónak egyértelmű érdeke volt elterjeszteni, hogy Minas 1686-ban letette a katolikus hitvallást, és hogy unitus püspökként halt meg. Mindezt annak érdekében terjesztette, hogy könnyebben megszerezhesse akár Hunaneannál, akár Pallavicini nunciusról, vagy utódjánál Giacomo Cantelminél (nuncius: 1688–1690), vagy akár a Szentszéknel a majdani püspöki kinevezést. Még a jeles armenista, a szentszéki levéltárakban hosszú évtizedeket kutatásokkal töltő Gregorio Petrowicz sem járt utána annak, hogy Minas valóban letette-e a katolikus hitvallást. Egy az egyben átvette Lukácsy Kristóf nézetét, aki közvetve Bzensky jezsuita páter értesülései alapján írta le a Minasszal kapcsolatos történeteket.

Jól tudjuk, hogy Oxendio a Propaganda Fide alkalmazásában állt, és őt a Propaganda Fide küldte ki Erdélybe hittérítői munkára. A missziós intézménnyel Oxendio egészen élete végéig (1715) szoros kapcsolatban maradt. Ezt támasztották alá a sűrű levélváltások a Propaganda Fidével. Ezekben azonban egy szó sincs Minas 1686. évi katolikus hitvallásáról. Ha tényleg megtörtént volna Lembergben a katolikus hitvallás, bizonyos, hogy egy ilyen eseményről a Propaganda Fide történeti levéltárában bőséges iratanyagot találnánk, hiszen a missziókat koordináló szentszéki intézmény mindig is kiemelten foglalkozott olyan ügyekkel, melyekben valamely keleti keresztény főpap letette a katolikus hitvallást. Végeredményben Minas hitvallása tehát nem történt meg, egyszerűen utólagosan megkomponált fikciónak bizonyult.

Az egyházi unió és következményei

Minas püspök halála minden bizonnyal megkönnyítette Oxendio helyzetét. Az örmény misszionárius most már teljes erővel fordulhatott az Erdélyben „vezér” nélkül maradt „eretnek” örmény papok ellen. 1688–1689 fordulójától Oxendio korábbi munkásságának köszönhetően az örménység jelentős része, valamint a papok kezdték elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy az apostoli vallású örményeknek Erdélyben nem volt egy Minas püspökhöz hasonló kaliberű vezetőjük. Ezenfelül Giacomo Cantelmi varsói nunci-

71 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/v. Fol. 469/v.

72 C. Lukácsy: i. m. 68.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 82.

us, Hunanean érsek és a teatinus Francesco Bonesana (prefektus: 1678–1691), a lembergi Örmény Kollégium akkori vezetője, minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy a katolikus által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe.⁷³ Oxendio ténykedésének eredményeképpen Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky papok vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget menesztettek Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Hunanean érsek kezébe letették a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat a lembergi örmény unitus érseknek, azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.⁷⁴

73 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69/r.–v. Fol. 70r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 325/r.–v. Fol. 335r.

74 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r.–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 66r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.; APF CP Vol. 29. Fol. 610/r.–v. Fol. 612/r.–v. Fol. 617/v. Fol. 630r.–631/v. Fol. 644r. Fol. 645r. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v. Fol. 651r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251. Az 1689. évi lembergi katolikus hitvallásról ld. „In cuius unionis contestationem armenus sacerdos dominus Elias cum octo personalibus, e Transylvania Leopolim ad sacram nuntiaturam fuit ablegatis, ubi annuente cardinali Cantelmo, successore Pallavicini, nuntio apostolico, coram archiepiscopo leopolitano Vartano Hunanian nomine totius armenae dioeceseos existentis in Transylvania sacramentum unionis cum Romano-Catholica Ecclesia, et obedientiae Summo Pontifici praestiterunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34. „ut omnes armeni tota scilicet dioecesis dispersa in locis puncto 2 scripti, unionem cum Sacra Matre Ecclesia Romana soleminissime celebravint, et per legatos suos, duos sacerdotes et 7 saeculares praecipuos coram archiepiscopo leopolitano armeno, iussu eminentissimi domini cardinalis [Iacobi] Cantelmi, tunc penes sacram maiestatem Poloniae nuncii apostolici solemnii abiratione haeresis confirmaverint, atque a Sanctissimo Domino Nostro sanctae memoriae Papa Innocentio XI benedictionem per proprias litteras postulaverint, sicuti et gratiarum auctorias ad eminentissimos dominos cardinales Congregationis de Propaganda Fide divexerint.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82. „Atque ideo archipresbyterum reverendissimum patrem Eliam sacerdos armenus, una cum octo personis ablegaverunt Leopolim, ad sacram nuntiaturam, ubi annuente eminentissimo cardinali [Iacobo] Cantelmo, tunc nuntio apostolico, Varsaviae penes regem poloniarum residente, coram archiepiscopo leopolitano illustrissimo domino Vartano Hunanian, et coram reverendissimo missionum apostolicarum, praefecto patre, Francisco Bonesana, et eius vicario reverendo patre Sebastiano Maria Accorsio commissario apostolico, nomine totius hujus dioecesis iuramentum praestiterunt unionis, et obedientiae Summo Pontifex absoluti omnes, etiam litteras ad illustrissimum dominum nostrum Innocentium XI. Pontificem maximum pro benedictione formaverunt.” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Res Transylvaniae (= G) Cod. 522. Fol. 96r. Fol. 137/v.; Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára, Gyergyószentmiklós–Gheorgheni (= GYÖKPK) A plébánia története. I. Könyv, 1. fejezet. 1695–1719. (Egykorú kézirat). Erről ld. S. *Roškay*: i. m. 186.; C. *Lukácsy*: i. m. 67.; *Bárány L.*: i. m. 67.; *Bárány Lukács*: Verziurescul Oxendius. II. Arménia 4(1888) 101.; G. *Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 87.; *Tóth István György*: Szaggatott kapcsolat. A Propaganda és magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138(2004) 853.; *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Bp. 2005. 455.; *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 26–27.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. 264–265.

Pontos dátumot igen nehéz meghatározni, de mivel a Propaganda Fide ülése az örmények unióját 1689. április 8-án tárgyalta, ezért ezt az időpontot tanácsos elfogadni. A hitvallás más olyan kérdésekre, mint például a *Filioque*, a Purgatórium (*K'awarann*) léte, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése, a Trisagion-himnusz helyes éneklése, vagy az áttért örmény papok jogi helyzete stb., nem tért ki.⁷⁵ Hunaneannak ekkor csak egy kifejezett szándéka volt, az tudniillik, hogy mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a lembergi örmény érsekség gyakorolja.⁷⁶

Az 1689. évi katolikus hitvallás pedig másfél évvel később nagyban hozzájárult Oxendio 1690. október 2-án történt (címzetes) püspöki kinevezéséhez. Ugyanakkor a kinevezéssel egyidejűleg – a lembergi örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére – az erdélyi örményeket közvetlenül a Szentszék egyházi joghatósága alá vonták.⁷⁷

Oxendiót a Szentszék tudatosan címzetes püspöknek nevezte ki. Ennek három oka volt: először, a Szentszék a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi püspökség megtépázott tekintélyét.⁷⁸

Másodszor, a Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Az 1690-ben történt erdélyi politikai változást követve figyelembe vette azt, hogy a protestánsok erős befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan katolikus püspököt nevezne ki az unitus örmények élére. Ezért határozott a címzetes püspökségről, hogy Oxendio inkognitóban, továbbra is egyszerű papnak vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék Erdélyben, az unitusok és katolikusok körében, ahogyan ezt a Szentszék korábban Damokos Kázmér (1606–1678) (Korón címzetes – *in partibus infidelium* – püspöke) vagy Kada István (1617–1695) (Augustopolis címzetes püspöke) esetében is megtette.⁷⁹ Igaz, erre ellenpéldát is fel lehet hozni: De

75 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 289–292. Ld. erről: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani. II. Ed. Nicolaus Nilles S. J. Oeniponte, 1885. 916–918.

76 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14/v.–19/v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 79. Fol. 134/v.–135r.

77 Oxendiót végül az írországi Aladia (Killala) címzetes püspökének nevezték ki. APF CP Vol. 29. Fol. 612r.–613r. Fol. 617/v. Fol. 628r.–629/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.+101/v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r. Fol. 146/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64/v.–65r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. 21. Pag. 83.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámolás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r. Fol. 173/r.–v. Ld. erről még: C. Lukácsy: i. m. 70.; Kamenic' i. m. 128.; S. Rošk'ay: i. m. 187.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 94–96.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 266.

78 APF SOCG Vol. 94r.+101/v. Ld. erről: C. Lukácsy: i. m. 70.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 267–268.

79 APF Acta SC Vol. 34. Fol. 253r.–254/v.; APF SOCG Vol. 423. Fol. 299r.–300/v.; APF SOCG Vol. 428. Fol. 349/r.–v.; APF Fondo di Vienna (= FV) Vol. 6. Fol. 353r.–356/v. Ld. erről: Fraknói Vilmos: A magyar kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1896. 388.; Temesváry János: Erdély választott püspökei. 2. Szamosújvár, 1912–1913. 52–57.; Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941. 59–62.; Jakab Antal: Az erdélyi

Camelis Józsefet (1689–1706) 1689-ben többek között azért nevezték ki az unitus rutének élére – merő véletlenségből az örményországi – Sebasteia címzetes püspökének, nehogy megsértsék az egri püspök tekintélyét és egyházi joghatóságát, amely alá a rutének ekkor tartoztak.⁸⁰

Harmadszor, ez a fajta kinevezési rendszer nem számított újdonságnak az unitus örmények körében sem. Számos olyan példáról van tudomásunk, főleg az anyaországi missziók ismeretében, hogy az ottani örmények közé a Szentszék egyszerű papi, vagy szerzetesi öltözetbe bújt érsekeket vagy püspököket küldött, nehogy az oszmán és a perzsa hatóságok, vagy az örmény katolikosz emberei felismerjék őket. Ilyen volt például a naxijewani címzetes érsekek esete is.⁸¹ A leMBERGI örmény érsekség esetében a koadjutoroknak is címzetes püspöki címeiket adományozták: a Szentszék 1675-ben Vardan Hunaneannak Epiphania (1675–1685), 1683-ban Deodatus Nersesowicznak (1683–1709) Traianopolis és 1710-ben Step'anos Step'anosean Țoșk'aynak (1710–1739) Hymeria címzetes püspöki címeiket adományozta.⁸²

katolikus püspöki szék betöltésének problémája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. 13–14., 16–17.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. 5. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler-Priminius Sefrin. Patavii, 1952. 105., 173.; Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed. István György Tóth. Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 20–28., 375–393.; Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 40(1998) 68–69.; *Uő*: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században. Századok 136(2002) 571., 578., 580.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben. Szerk. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2.) 189–256., 264–267.; Nagy K.: Emlékirat i. m. 267–268.

80 De Camelis kinevezésénél a Szentszék határozottan kikötötte, hogy őt nem megyéspüspöknek, hanem címzetes püspöki minőségben nevezték ki apostoli vikáriusnak. Sőt a püspököt közvetlenül a Szentszék alá rendelték. Kinevezésekor azonban nincs megemlítve, hogy az egri püspök egyházi joghatósága alá tartozott volna. De Camelis kinevezésekor figyelembe kellett venni a korábbi gyakorlatot is, miszerint a kinevezett munkácsi püspökök az ottani latin rítusú megyéspüspöknek, tehát az egrinek, mindenben engedelmeskedni kötelesek. A Kollonich Lipóthoz (1631–1707) fűződő Einrichtungswerk Ecclesiasticum fejezetében erről külön függési záradékot fogalmaztak meg. Ld. erről: Hierarchia Catholica 5. i. m. 347.; *Hodinka A.*: i. m. 325–326., 400., 405–406., 408., 569.

81 Pl. Paolo Piromalli Domonkos-rendi szerzetes, örményországi missziófőnök, naxijewani címzetes püspök, majd érsek esete. Erről ld. Hierarchia Catholica 4. i. m. 115., 253.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 113–115.; Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum. Ed. Marcantonio van den Oudenrijn. Bern, 1960. 50.; *S. Țoșk'ay*: i. m. 177–178.; *E. Schütz*: i. m. 297–299.

82 Vardan Hunanean, Deodatus Nersesowicz (*Astuacatur Nersēssean*) és Step'anos Step'anosean Țoșk'ay címzetes püspökök kinevezéséről és tevékenységéről ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207/r.–v.; APF Acta SC Vol. 39. Fol. 207r.; APF Acta SC Vol. 53. Fol. 248r.; APF Acta SC Vol. 54. Fol. 17r. Fol. 98/r.–v. Fol. 117r.–119r.; APF Acta SC Vol. 56. Fol. 254/v.–256/v.; APF Acta SC Vol. 66. Fol. 192r.–195/v.; APF Acta SC Vol. 68. Fol. 287r.–291/v.; APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166r. Fol. 331r.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 79/r.–v. Fol. 259r.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 477r.–479/v.; APF Acta SC Vol. 80. Fol. 178r.–182r. Fol. 297/r.–v. Fol. 429r.; APF SOCG Vol. 454. Fol. 53r.; APF SOCG Vol. 531. Fol. 305r.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 394r.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 180r.; APF SOCG Vol. 559. Fol. 29r.; APF SOCG

Az erdélyi örmény unió megeremtését, meglátásunk szerint, egyértelműen az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. A római katolikus egyház szemszögéből elsősorban ideológiai tényezőnek minősült az örmény uniók megkötése. A Szentszék is úgy ítélte meg, hogy az erdélyi örmények uniójával helyreállhat az a hitbéli egység, amely a két egyházat jellemezte a 4. században, az örmények apostola és egyben első katolikosza, Világosító Szent Gergely (302–325) idején. A katolikus egyház szerint az örmény apostol utódai miatt távolodott el az örmény egyház az akkor még egységes római és bizánci orthodoxyától, és lépett a sötét eretnekség és schizmatizmus útjára.⁸³

A püspökké kinevezett Oxendio, már csak a *Collegio Urbanó*ban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell, hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak.⁸⁴ Erdélyben az unitus klérus viszont az unió ellenére is ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához.⁸⁵ Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével kimerült. Ez az értelmezési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky pap és hívei hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy kirobbanásához Besztercén.⁸⁶ Ezek

Vol. 563. Fol. 168r. Fol. 286r.; APF SOCG Vol. 568. Fol. 86/r.–v. Fol. 92r.; APF SOCG Vol. 571. Fol. 629/r.–v.; APF SOCG Vol. 573. Fol. 366r.–370/v.; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 69r.; APF Lettere SC Vol. 89. Fol. 337/v.; APF Lettere SC Vol. 90. Fol. 54/r.–v. Fol. 92r.–93/v.; APF Lettere SC Vol. 96. Fol. 126r.; APF Lettere SC Vol. 98. Fol. 90/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 99. Fol. 95/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 209r.–211/v. Fol. 226/r.–v. Fol. 227r.–228r. Fol. 231r. Fol. 238r. Fol. 300r. Fol. 332r.–337/v. Fol. 493r. Fol. 517r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 223r. Fol. 374r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83r.–84r. Fol. 94r. Fol. 586/r.–v. Fol. 610r. Fol. 657r. Fol. 666r. Fol. 672r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 176r. Fol. 177r. Fol. 178r. Fol. 225/v. Fol. 588/r.–v. Fol. 596r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 37r. Fol. 209/r.–v. Fol. 225r. Fol. 511r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 195/v.; APF FV Vol. 42. Fol. 49/r.–v.; APF FV Vol. 43. Fol. 43/r.–v. Ld. erről: Kamenic' i. m. 130.; G. Petrowicz: L'unione i. m. 295–297.; Hierarchia Catholica 5. i. m. 243., 384.; S. Rošk'ay: i. m. 183., 186., 189., 193–195.; G. Petrowicz: La chiesa armena i. m. 1–12., 49–60., 164.; Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 41–43.; Uő: Vardan Hunanean i. m. 1011., 1013.

83 APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v.

84 APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 181r.

85 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.

86 APF Acta SC Vol. 68. Fol. 62r.–68/v.; APF Acta SC Vol. 69. Fol. 108/r.–v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r.; APF SOCG Vol. 529. Fol. 266r. Fol. 269/r.–v. Fol. 274r.–275/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r. Fol. 262r.–263r. Fol. 265/r.–266/v. Fol. 267r.–268/v. Fol. 517r. Fol. 518r. Fol. 519/r.–v. Fol. 520/r.–v. Fol. 521r. Fol. 522/r.–v. Fol. 523/r.–v. Fol. 524r. Fol. 525/r.–v. Fol. 526/r.–v. Fol. 527/r.–v. Fol. 531r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 322r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 148r. Fol. 159r.–160/v. Fol. 161r.–163r. Fol. 164/r.–v. Fol. 166r. Fol. 172/r.–v. Fol. 175r.–176/v.; Prímási Levéltár, Esztergom, Magyarország (= PL), Archivium Ecclesiasticum Vetus (= AEV), Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ) N° 273/4 N° 274/ 4.1. 8.3. 8.4.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80. Pag. 83–84.; ELTE EKK G Cod. 522. Fol. 96r.

a vizályok továbbá lerombolták azt a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatban uralkodó nézetet, miszerint az erdélyi örmények uniója vizályok és konfliktusok nélkül, csendben és békességben zajlott le.⁸⁷ Így az unió csak a vizályok rendezése után, 1700-ban teljesedett ki, amikor Oxendio püspök elsősorban magyar segítőivel (nevezetesen a Vizkeleti Zsigmond álnevet viselő Csete István és Halászi István jezsuitákkal, valamint Antalffy Jánossal és Szebelébi Bertalannal) együtt az unió elfogadására tudta kényszeríteni a „hittagadó” örményeket.⁸⁸ A püspök egyházi ellenzéke viszont számos örmény családdal együtt elhagyta Erdélyt és visszatelepült Moldvába.⁸⁹ A kitelepülés után Oxendio 1700–1704 között a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttérítse az ottani örményeket a római katolikus hitre. Próbálkozása a Szent-szék, a varsói nuncius, valamint a leMBERGI örmény unitus érsekség közötti érdekellentétek, a moldvai világi és egyházi hatóságok ellenállása, valamint a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt kudarcot vallott.⁹⁰

Erről ld. még: *Bethlen Miklós* Önéletírása. 2. Szerk. Szalay László. Pest, 1860. 217.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. 269–274., 276–277., 282–284.

87 Itt megjegyzendő, hogy a Besztercén kirobant örmény egyházi vizályokról Galla Ferencnek tudomása volt. A neves egyháztörténész az 1930-as években jegyzeteket készített a Propaganda Fide általános iratsorozatában (APF SOCG) található, az ügyhöz tartozó iratokról. Ezekben szó esett a besztercei örmény egyházi vizályokról is, azonban Galla Ferenc az erdélyi örményekkel ennek ellenére nem foglalkozott. Ugyanakkor Galla Ferencet semmiféle armenisztikai érdeklődés sem vezette, mindez pusztán munkamódszeréből fakadt, az egyik forráskötetet a másik után vette kézbe, és kivonatokat készített az általa érdekesnek és magyar egyháztörténeti témájúnak vélt iratokból. (Fazekas István szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönünk.) Ezenfelül a besztercei örmény ügyről tudomása volt Vanyó Tihamér Aladárnak is, aki Galla Ferenchez hasonlóan nem foglalkozott behatóan az erdélyi örményekkel. A Vatikáni Titkos Levéltárban található és érintetlen erdélyi örmény iratokra ennek ellenére felhívta a szakma figyelmét. Erről ld. *Vanyó Tihamér Aladár*: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Bp. 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentoris) 180.

88 APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107r.–116v.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 434r.–440r. Fol. 442r.–443r. Fol. 445r.–448r. Fol. 449r. Fol. 450r.–451v. Fol. 459r.–v. Fol. 461r.–463v. Fol. 466r. Fol. 467r.–468v. Fol. 469r. Fol. 470r.–471v. Fol. 472r.; APF SOCG Vol. 533. Fol. 483r.–v.; APF SOCG Vol. 534. Fol. 426r.–v. Fol. 427v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 542r.–v. Fol. 592r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 187r.–v. Fol. 192r.–v. Fol. 194r.–v. Fol. 193r.–v.

89 ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 191r.–v. Fol. 203r.–v. Fol. 204r. Fol. 206r.–v. Fol. 207r.–v. Fol. 224r. Fol. 225r. Fol. 226r.–227r. Fol. 232r.–233r. Fol. 235r.–v. Fol. 242r.–249v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346.

90 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r.–105r. Fol. 341r.–345v.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 177r.–179v.; APF Acta SC Vol. 72. Fol. 237r.–240v.; APF Acta SC Vol. 73. Fol. 41r.–v.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 346r.–v. Fol. 347r.–350v. Fol. 352r.–v.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 412r.–414v. Fol. 416r.–417r. Fol. 418r.–419v.; APF SOCG Vol. 539. Fol. 180r. Fol. 182r.–183v.; APF SOCG Vol. 545. Fol. 243r. Fol. 244r.–v. Fol. 245r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 613r.–614r. Fol. 615r.–v. Fol. 670r. Fol. 708r.–v. Fol. 709r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 34r.–35v. Fol. 101r.–v. Fol. 550r.–v. Fol. 555r.; APF CU Vol. 3. Fol. 70r.–v.; Fol. 118r. Fol. 154r.–v. Fol. 170r. Fol. 172r.–v. Fol. 480r.+481r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 245r.–246r. Fol. 248r.–249v. Fol. 256r.–257v. Ld. erről még röviden: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 99–100.

Az örmény unitusok sem fogadták el teljes mértékben Oxendio elképzeléseit. Az áttért erdélyi örmény papok és a püspök közvetlen munkatársai közül sokan a lebergi örmény papneveldéből, az Örmény Kollégiumból kerültek ki, akik neveletésükből adódóan a püspök elképzelésével ellentétben az örmény egyházi hagyományok részleges megtartása mellett kardoskodtak.⁹¹ Ez a nézetkülönbség újabb konfliktusokat szült a közösségen belül. Jelzi ezt többek között az, hogy a Lembergől érkezett örmény unitus papok az 1689. október 23-án megtartott lebergi unitus zsinaton elfogadott elvek szem előtt tartásával – azaz az örmény szokások részleges megtartásával – kívánták vallási kérdésekben és szokásokban az uniót követni.⁹² Oxendio a zsinati meghívó ellenére nem volt jelen, és a zsinat tanításait magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Továbbra is kitarított latinista álláspontja mellett, azaz ahhoz ragaszkodott, hogy a miséken az örmény helyett a latin nyelvet használják. Ez tovább mélyítette a közösségen belüli feszültségeket.⁹³

Oxendio tipikus neofita pap volt. Úgy látta, hogy az örmények számára csakis a római katolikus hit lehet a helyes út. Minden olyan régi örmény szokást, mint például a liturgiákon az örmény nyelvhasználatot, régi, istentelen és eretnek szokásnak minősített, és ezeket Erdélyben mindenképp gyökeresen ki akarta irtani.⁹⁴ Magát sohasem örmény unitus papnak, hanem örmény születésű, latin szertartású egyházfinak tartotta. Ez nem volt egyedi eset. Az 1680-as években Lembergben Nersesowicz püspök és Hunanean érsek is kezdetben „keményvonalas” latinista álláspontot képviseltek. Oxendióhoz hasonlóan mindketten a *Collegio Urbanó*ban szereztek teológiai képzettségüket.⁹⁵ Lembergben azonban később egy komoly különbség mutatkozott meg. Nevezetesen az, hogy a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Nersesowicz, mind Hunanean latinista elképzeléseivel. Ráadásul a lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt az Örmény Kollégiumban tanító itáliai teatinus szerzetesekben, akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusként az

91 APF SOCG Vol. 529. Fol. 267r.–v. Fol. 272r–273v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 525r.; APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 24v.–27v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 160r. Fol. 161r.+163v. Fol. 165r. Vö. erről: *Vanyó T. A.*: Püspöki jelentések i. m. 114.

92 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 182r.

93 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 94r. Fol. 233r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 386r.–v.; APF Lettere SC Vol. 83. Fol. 143v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84. Ld. erről: *Kornél Nagy*: The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians. AIEA Newsletter 43(2007) 7–12.

94 ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 265r.–268v.

95 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 138r.–140v. Fol. 256r.; APF Acta SC Vol. 57. Fol. 125v.; APF SOCG Vol. 488. Fol. 272r. Fol. 274v. Fol. 277r.–v.; APF SOCG Vol. 496. Fol. 503r.; APF SOCG Vol. 499. Fol. 74r.; APF SOCG Vol. 503. Fol. 15r.–v.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 40r. Fol. 136r.; APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 27r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 374r. Fol. 378r.–379v. Fol. 462r. Fol. 491r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 5r.–v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 8–11., 16–17.; *Nagy K.*: Vardan Hunanean i. m. 1013–1015.

anyaországi örmény területeken. Ők felismerték, hogy az eltúlzott latinizáció egyenesen az unió tönkretételéhez vezethet.⁹⁶ A kérdésben ráadásul meg tudták maguknak nyerni Giacomo Cantelmi varsói nunciust, aki végső soron a teatinusok tanácsára kezdeményezte a lemergi zsinat összehívását 1689-ben, ahol Firenze és Breszt szellemében a legmélyebb részletekig kitértek a lengyelországi örmény unitus egyház vitás kérdéseire.⁹⁷ Az erdélyi örmények és Oxendio püspök ebből viszont kimaradtak.

Felvetődik a kérdés: vajon az örmények uniója részét képezi-e a többi, a Kárpát-medencében lezajló egyházi egyesülési folyamatnak?

A válasz határozott nem. Az erdélyi örmények unióját nem a Habsburg-udvar, de nem is a magyar katolikus klérus kezdeményezte. Az örmény unió a magyar egyháztörténet szempontjából egy mellékes, marginális unió volt, és kimondása nem is Erdélyben, hanem Lengyelországban történt.

Az örmények unióját a többi unióval azonban mégis párhuzamba lehet állítani. Például abban, hogy az erdélyi protestáns elit megpróbált beavatkozni mind a román, mind az örmény uniók meghiúsításába. Ugyanis attól tartott, hogy az uniókkal Erdély felekezeti egyensúlya a protestánsok kárára felbomlik. Ezért igyekezett felkarolni a románok esetében Nagyszeghi Gábort, vagy Ion Tisca püspököt, illetve az örmények esetében közvetett és közvetlen támogatást nyújtani Vardan Martinus Potoczky és Elia Mendrul örmény renegát papoknak Oxendio Virziresco püspök ellenében.⁹⁸

További párhuzamként vethető fel az, hogy az unitus rutének és az erdélyi románok is megsínylették a Rákóczi-szabadságharcot: a kárpátaljai rutének unitus püspökét, De Camelis Józsefet kiutasították,⁹⁹ a román unitus Anghel Atanáz (1697–1713) püspököt elűldözték,¹⁰⁰ Oxendiot pedig három éven keresztül Munkácson tartották fogva, majd 1707 elején De Camelishez hasonlóan kiutasították az országból.¹⁰¹ Az erdélyi örmények esetében nem a püspökkineve-

96 APF SOCG Vol. 495B. Fol. 232r.–234r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 104r.; APF CP Vol. 29. Fol. 364r. Fol. 613r.–618/v. Fol. 629r. Fol. 638r.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 94/v. Fol. 110r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 315/r.–v. Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 184.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 18.

97 APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 1/v.–4/v. Fol. 10/v.–15/v. Fol. 24/v.–27/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 20–27.

98 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 83–86. Pag. 259–260. Pag. 267–272. Ld. erről: *Symbolae ad illustrandam historiae ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*. I. Ed. Nicolaus Nilles S. J. Oeniponte, 1885. 263–269.; *Hodinka A.*: i. m. 253.

99 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 199–202. Ld. erről: *Hodinka A.*: i. m. 432–433.; *Pirigy István*: A magyarországi görög katolikusok története. 1. Nyíregyháza, 1990. 145–146.; *Botlik József*: Hármass kereszt alatt. Bp. 1997. 27.

100 Sok korábbi román unitus visszatért az orthodoxiára, a katolikusok szerint sokan az unió tökéletlensége miatt éltek tévelygésben. *Symbolae I.* i. m. 309–313.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon. München, 1973. (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.*) 353–354.; *Greta Monica Miron*: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782). Cluj-Napoca, 2004. 57.

101 APF Acta SC Vol. 77. Fol. 67r. Fol. 145r.–146/v.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 660r.–661/v.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 20/r.–v. Fol. 21r.–22/v. Fol. 23r. Fol. 24/r.–v.; APF SC Fondo Armeni.

zések körüli legitimációs és kánonjogi viták (mint például a rutének esetében) vagy a szakadárság (mint például a románok esetében) voltak a fő problémák, hanem az, hogy a szabadságharc miatt számos örmény család Moldvába tért vissza és megtagadta unitus hitét.¹⁰² Oxendio püspök és segítői ezért szüntelenül attól rettegetek, hogy idővel Moldvából az örmény katolikosz parancsára örmény keleti papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérítésére. Ez a félelem, az 1708. évi ebesfalvi elszigetelt esetet leszámítva, jogosulatlanak bizonyult.¹⁰³ Aggodalmukat a románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták a konstantinápolyi pátriárka buzdítására görög és román pópákat és szerzeteseket küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni.¹⁰⁴ Nem is említve azt, hogy pópák kiküldésével a karlócai szerb pátriárkák szintén az erdélyi román unió meghiúsítására törekedtek.¹⁰⁵

Az erdélyi örményeknek Oxendio püspöksége alatt nem voltak kanonizációs problémáik. Először Lembergnek, majd közvetlenül a Szentszéknek voltak alávetve. Nekik nem kellett az unitus ruténekhez hasonlóan egy közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt egyházmegye létrejöttéért küzdeniük. De nem is gondolkodtak azon, hogy önálló egyházmegyébe szerveződjenek. Megelégedtek azzal, hogy egy, a Szentszéknek közvetlenül alárendelt címzetes püspök irányítsa őket. Igaz, 1696-ban Oxendio két levelében előfordult az örmény unitus egyházmegye kifejezés, de nem sokkal ezután a püspök felhagyott ezzel a szóhasználattal.¹⁰⁶ Minden valószínűség szerint azért, nehogy emiatt konfliktusba kerüljön a magyar katolikus egyházzal, mivel tervezték az erdélyi római katolikus püspökség ismételt felállítását a közeljövőben.¹⁰⁷ Ekképpen nem merült fel

Vol. 5. Fol. 288r. Fol. 290r.; Magyar Országos Levéltár, Budapest, Magyarország (= MOL) II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára (= G 16) I. 2. d. N° 520.; MOL Fejedelmi Kancellária Levéltára (= G 19) II. 2. e/A.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 61. Erről ld. még: *C. Lukácsy*: i. m. 18–19.; *Bárány L.*: *Verziurescul Oxendio*. II. i. m. 105.; *Cserei Mihály*: *Erdély története* [1661–1711]. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Bp. 1983. (Bibliotheca Historica) 339.; II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Szerk. Magyarai András. Bukarest, 1994. 44–45.; *G. Petrowicz*: *La chiesa armena* i. m. 102–103.

102 APF Acta SC Vol. 77. Fol. 67r.–v. Fol. 145r.–146v.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 660r.–661v.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 24r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 256r.–v. Fol. 288r. Fol. 290r.–v.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 296r. Fol. 524r.–v. Fol. 528r.–529r.

103 Avedik Lukács szerint az örmény apostoli Awk'sent Vardanean pap 1700 körül érkezett Iași-ból Ebesfalvára, hogy az ottani örményeket visszatérítse a katolicizmusról az örmény apostoli hitre. 1708 körül a bizonytalan politikai helyzet, a pestisjárvány, valamint az Erdélyben átmenetileg tartózkodó Oxendio határozott fellépése miatt kényszerült Erdélyt elhagyni. Ennek a papnak tevékenységéről – Oxendio jelentését leszámítva – a szentszéki dokumentumok hallgatnak. ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 268r.–v. Ld. erről: *Ávédik Lukács*: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. 107.; *Pál Judit*: *Örmények Erdélyben a 18–19. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 32.

104 *Symbolae* I. i. m. 221.

105 I. m. 309–313.; *Hermann E.*: i. m. 353–354.; *G. M. Miron*: i. m. 57.

106 Vö. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 407r. Fol. 408r.–v.

107 *Galla F.*: i. m. 270–272.

olyan konfliktushelyzet, mint ami a rutének esetében fennállt (Munkács miatt) Esztergom és Eger között.¹⁰⁸

Felvetődik végül a kérdés: vajon a többi unióval összehasonlítva, sikeres volt-e az örmények uniója?

Tudjuk, a szerbek esetében az unió egyértelműen kudarcot vallott. A bécsi udvar ugyanis az 1690-ben betelepülő szerbeknek komoly gazdasági és politikai kiváltságokat biztosított, ami értelmetlenné tette a Rómával megkötendő uniót. Ráadásul a korábbi szerb uniók kísérletek Szlavóniában, Szerémségben, Tolnában és Baranyában a kánonjogi viták, valamint a szerb orthodox egyház határozott fellépésének köszönhetően nem bizonyultak hosszú életűeknek.¹⁰⁹

A kárpátaljai rutének esetében ebben a periódusban (1685–1715) egyértelműen részleges sikerről kell beszélni. Az uniót megkötötték (1646), és elfogadták az unitus papok javadalmazását, továbbá a katolikus papokat megillető előjogok biztosítását. Ám ezeknek a gyakorlati megvalósítása egészen a 19. század elejéig elhúzódott. Ezen túlmenően a rutének uniójára mélyen rányomta a bélyegét, hogy kánonjog szempontjából az egri püspökség miatt nem volt önálló egyházmegyéjük.¹¹⁰ A vita egészen Mária Terézia (1740–1780) koráig elhúzódott, amikor végleg döntöttek a megyéspüspökség felállításáról (1771).¹¹¹

Az erdélyi románok Gyulafehérváron ugyan sikeres uniót kötöttek 1701-ben, sőt az 1716-ban újjászervezett erdélyi római katolikus püspökség akarata ellenére el tudták érni 1720-ban a Szentszéknél az önálló fogarasi unitus megyéspüspökség felállítását is, de itt az alsóbb klérus ellenállása, valamint a román, a

108 *Zsatkovics Kálmán*: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. II. Századok 18(1884) 767–768., 770–772.; *Symbolae* II. i. m. 855.; *Hodinka A.*: i. m. 93., 255., 325–326., 400., 405–406., 408., 570–571.; *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 368–369.

109 *Hodinka A.*: i. m. 23–24.

110 A kárpátaljai rutének püspök- és kanonizációs problémáiról ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 71. Fol. 82r.–83v.; APF Acta SC Vol. 78. Fol. 157r.–163v. Fol. 472r.; APF Acta SC Vol. 81. Fol. 23r. Fol. 159r.–v.; APF SOCG Vol. 563. Fol. 166r.–167v.; APF Lettere SC Vol. 96. Fol. 21r.; APF Lettere SC Vol. 97. Fol. 190r.; APF Lettere SC Vol. 98. Fol. 62r.–v.; APF Lettere SC Vol. 99. Fol. 87r. Fol. 90r.–v.; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 104r.; APF SC Fondo MPR Vol. 2. Fol. 296r. Fol. 524r.–v. Fol. 528r.–529r.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (= UT) Vol. 3. Fol. 39r.–v. Fol. 40r.–41v. Fol. 196r.–197r.; APF SC Fondo UT Vol. 4. Fol. 78r.–79v. Fol. 104r.+105r. Fol. 107r.–108r. Fol. 120r. Fol. 129r.–130r. Fol. 136r. Fol. 137r.–v. Fol. 138r.–v. Fol. 139r.–v. Fol. 163r.–v. Fol. 165r.–v. Fol. 433r.–435r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 199–202.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 59. Pag. 299–300. Ld. erről: *Hodinka A.*: i. m. 86., 429–433., 432–438., 445–446., 453–458., 461–494., 521–522., 665–669.; *Acta SC* i. m. 14., 171., 247–248., 281–282.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 76–77.; *Tóth I. Gy.*: Szagattott kapcsolat i. m. 869.

111 A kárpátaljai rutének eme problémája csupán 1771-ben oldódott meg, amikor XIV. Kelemen pápa (1769–1774) kiadta az Eximia regalium kezdetű bullát, mellyel felállította a munkácsi unitus megyéspüspökséget. Az újonnan létesített egyházmegye élére Bradács Jánost, korábban Rhusus címzetes püspökét nevezte ki. Ezzel akkor több mint egy évszázados vita zárult le. Ld. erről: *Zsatkovics K.*: i. m. 875–877.; *Hodinka A.*: i. m. 597–607.; *Pirigyi I.*: i. m. 165.; *Uő*: A görög katolikus magyarság története. Bp. 1991. 29.; *Botlik J.*: i. m. 39.

görög és a szerb pópák által vezetett úgynevezett schisma-mozgalmak beárnyékkolták az unió sikerét.¹¹²

Az örmények esetében az unió sikeresnek mondható. Ennek egyik oka az, hogy a többi unióra lépő néppel ellentétben kevesebben voltak. A 17. század végén, valamint a Rákóczi-szabadságharc után a közösség száma a kivándorlások miatt jelentősen megcsappant, de felekezetiileg homogénebbé és könnyebben kormányozhatóbbá, azaz kezelhetőbbé vált.

Oxendio püspök tevékenységével – és így az 1689. évi egyesüléssel – tulajdonképpen megbontott egy olyan régi örmény hagyományt, amelyben az örmény közösség egyet jelentett az egyházzal. A közösség középpontjában, különösen pedig a középkori és kora újkori diaszpórákban, az örmény apostoli egyház állt, amely egyet jelentett a nemzeti azonosságtudattal. Az erdélyi örmény unióval, Oxendio tevékenységével és a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás szorult háttérbe.

Ha viszont az uniót belülről, az örmények szemszögéből nézzük, akkor az kudarcnak volt tartható, mert az egyesülés nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. A történelemben azok az örmény közösségek vagy csoportok, amelyek akár Bizánccal, akár Rómával léptek unióra, nyelvileg szinte néhány generáció alatt beleolvadtak az őket körülvevő idegen környezetbe.¹¹³

112 APF SOCG Vol. 433. Fol. 483/r.-v.; APF SC Fondo UT Vol. 4. Fol. 86r. Ld. erről: *Hodinka A.*: i. m. 255.; *Karácsonyi J.*: i. m. 354–355.; *G. M. Miron*: i. m. 74.

113 A bizánci orthodoxia asszimilációs törekvéseiről ld. Girk' T'it'oc' i. m. 302–322.; *Lewond Ališan*: Hayapatum [Az örmény nemzet története]. Venetik, 1901. 552–554.; La Narratio i. m. 40–44., 369., 396–398.; *Cyryll Toumanoff*: Christian Caucasia between Byzantium and Iran. Traditio 10(1954) 109–189.; *Peter Charanis*: The Armenians in the Byzantine Empire. Lisbon, 1963. 19–21.; Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverc'uoy [Aristakēs Lastiverc'i története]. Ašx. Karen Yuzbašyan. Erewan, 1963. 124–133.; *Nicholas Adontz*: Armenia in the Justinian Period. Lisbon, 1970. 55–74.; *Viada Arutjunova-Fidanjan*: Armjani-Xalkedonity na vostočnyx granicax Vizantijskoj Imperii (XI. v.). Erevan, 1980. 16–31., 47., 58–61., 64–65., 68–77., 81–82., 86–89., 92–105., 152–169., 175., 191.; *Uő*: Sur le problème des provinces byzantines orientales. REArm 14(1980) 157–168.; *Uő*: Some Aspects of the Military–Administrative Districts and of Byzantine Administration in Armenia during the 11th Century. REArm 20(1986–1987) 311–313.; *Cyryll Toumanoff*: Les dynasties de la Caucasienne chrétienne. Rome, 1990. 89–90.; *Viada Arutjunova-Fidanjan*: Les Arméniens chalcédoniens en tant que phénomène culturel de l'Orient chrétien. In: Atti del quinto simposio internazionale di arte armena. Ed. Levon Boghos Zekijyan. Venezia, 1992. 463–477.; *Uő*: Armjano–vizantijskaja kontaktnaja zona (X–XI vv.). Moszkva, 1994. 41–43., 63–64., 86–91.; *Nina Garsoian–Bernadette Martin-Hisard*: Unité et diversité de la Caucasic médiévale (IVe–XIe siècles). In: Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV–XI). Settimane di studio del Centro Italiano di studii sull'alto medioevo, 43. 1. A cura di Enrico Menestò. Spoleto, 1996. 275–347.; *N. Garsoian*: The Problem of Armenian Integration i. m. 65–71., 87–93., 104–111., 121–124. Az erdélyi és lengyelországi örmények körében a 17–18. században a katolizáció hatására meginduló nyelvi és kulturális asszimilációról ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 111. Fol. 331r.; APF Acta SC Vol. 128. Fol. 373r.–378r.; APF Acta SC Vol. 133. Fol. 230r.–233r.; APF Acta SC Vol. 134. Fol. 302r.–315/v.; APF Acta SC Vol. 152. Fol. 378r.–383/v. Fol. 388r. Fol. 390/v. Fol. 392/r.–v. Fol. 394r.–395/v.; APF SOCG Vol. 779. Fol. 217r. Fol. 221r. Fol. 223r.; APF SOCG Vol. 798. Fol. 114/r.–v.; APF SOCG Vol. 806. Fol. 116r. Fol. 122r. Fol. 123r.

Oxendiónak elévülhetetlen érdemei voltak az unió megteremtésében. Az utókor az ő személyével, kérlelhetetlen, alku nem ismerő jellemével sohasem foglalkozott. A kutatások tevékenységének bemutatását elsősorban Szamosújvár (Gerla, Armenopolis, Hayak'alak'), vagy másik nevén Örményváros alapítására helyezték ki.¹¹⁴ Minas püspök állítólagos katolikus hitvallásáról, az unióról, az unió körülményeiről, az ahhoz kapcsolódó viszályokról, Oxendio püspök egyház-

Fol. 128r. Fol. 132r.–135r.; APF SOCG Vol. 861. Fol. 85r.–86/v. Fol. 89r. Fol. 93r. Fol. 96/r.–v. Fol. 98r. Fol. 100r.; APF Lettere SC Vol. 185. Fol. 14/v.; APF Lettere SC Vol. 194. Fol. 10r.–15r.; APF Lettere SC Vol. 196. Fol. 473r.; APF Lettere SC Vol. 198. Fol. 382r.; APF Lettere SC Vol. 200. Fol. 50r.–51r.; APF Lettere SC Vol. 204. Fol. 165r.; APF Lettere SC Vol. 222. Fol. 15/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 224. Fol. 29r.; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 370r.–374r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 694r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 12. Fol. 248r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 75/r.–v. Fol. 76r. Fol. 336r. Fol. 505r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 14. Fol. 102r. Fol. 106r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 15. Fol. 174r. Fol. 179r. Fol. 428/r.–v.; APF SC Fondo UT Vol. 6. Fol. 165r. Fol. 173/r.–v. Fol. 189/r.–v.; APF SC Fondo UT Vol. 7. Fol. 11/r.–v.; Fol. 13r.–14/v.; ASV ANVienna. Vol. 190. Fol. 189/v.–190r. Fol. 236/v.–237/v.; ASV ANVienna. Vol. 191. Fol. 8/v.–9/v. Fol. 11/v.–12r. Fol. 19r. Fol. 38/v.–39r. Fol. 358/r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 192. Fol. 189/v.–190r. Fol. 210/v.–211r. Fol. 273/r.–v. Fol. 299r.–300r. Fol. 321/v. Fol. 343/r.–v.; ASV ANVienna. Vol. 193. Fol. 137/v.–138r. Fol. 154r.–155r.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 38r. Ld. erről továbbá: *C. Lukácsy*: i. m. 107–115., 120–121., 131.; *Edmond Schütz*: Re-Armenisation and Lexicon: from Armeno-Kipchak back to Armenian. *Acta Orientalia Hungarica* 19(1966) 99–105.; *Yaroslav Dachkevitch*: Sur la question des relations arméno-ukrainiennes au XVIIe siècle. *REArm* 5(1967) 263.; *Uő*: L'établissement des arméniens en Ukraine pendant les XIe–XVIIIe siècles. *REArm* 6(1968) 337–366.; *Edmond Schütz*: Armeno-Kiptschakisch und die Krim. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. Gyula Káldy-Nagy. Bp. 1976. 185–205.; *Vardan Grigoryan*: Istorija armjanskij kolonii Ukrainy i Pol'si. (Armjane v Podolii). Erevan, 1980. 41–47.; *Yaroslav Dachkevitch*: Who are the Armeno-Kipchak? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in Ukraine. *REArm* 14(1982) 357–416.; *E. Schütz*: An Armenian-Kipchak i. m. 316–317.; *Ványó T. A.*: A bécsi pápai követség i. m. 181–182.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 70., 180–181., 195–205., 236–238.; *Raymond H. Kévorkian*: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. *REArm* 17(1983) 589–590.; *Dickran Kouyumjian*: From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era XVI–XVII Centuries. *Revue de monde arménien modern et contemporain* 1(1994) 9–18.

- 114 Szamosújvár alapításáról ld. a következő dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 82. Fol. 443/r.–v.; APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r.–287/v.; APF SOCG Vol. 525. Fol. 111r.–112/v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 211r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 268r. Fol. 522r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 218r. Fol. 219/r.–v. Fol. 227r. Fol. 237/r.–v. Fol. 374r. Fol. 552r.–553/v.; ASV ANVienna. Vol. 196. Fol. 147/r.–v. Fol. 152r.; MOL Erdélyi Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (= B 2) 1697. N° 111.; MOL B 2. 1698. N° 233.; MOL B 2. 1712. N° 155.; MOL B 2. 1713. N° 45. N° 48. N° 75.; MOL Gubernium Transylvanicum Levéltára. Ügyiratok 1698. N° 238.; MOL Erdélyi Fiscalis Levéltár XII 1/2. fasc. 2 litt. A.; Szamosújvári Történeti Múzeum Kézirattára, Gherla–Szamosújvár, Románia N° 27. N° 28. N° 29. N° 30. N° 31. N° 32. N° 33. Ld. erről: *C. Lukácsy*: i. m. 77.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900. 1. Szamosújvár, 1901. 110–116., 256.; *Éble G.*: i. m. 14–16., 49–57.; *Suren K'olanjian*: Gerla hayak'alak' ew nra hayeren jeğageri žoľovacun. [Gerla örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye]. *Banber Matenadarani* 6(1962) 499–502.; *Uő*: Les Arméniens i. m. 362–366.; *S. Rošk'ay*: i. m. 197–198.; *Zs. Trócsányi*: i. m. 174–178., 183–184.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 97.

vezetésének árnyoldalairól azonban az utókor elfelejtett, vagy nem akart megemlékezni. A püspökről valójában egy igazságos, apostoli karizmával megáldott kisebbségi vezető, papfejedelem vagy ethnarkhosz képe őrződött meg. Ebben az idealizált képben az akkor már asszimilált örménység a dicső történeti múlt egy darabját látta a püspök személyében. Talán ennek volt az oka, hogy nem tudtak, vagy nem akartak tudomást szerezni az unió körülményeiről, az unitus püspök tevékenységének negatívumairól, vagy a püspök missziós tevékenységéről Erdélyben. Továbbá feltételezhető, hogy ezért sem kerülhetett az erdélyi örmények egyházi uniója a hazai és a nemzetközi kutatások homlokterébe.

KORNÉL NAGY

THE CONTROVERSIAL QUESTIONS OF THE ARMENIANS' CHURCH-UNION IN TRANSYLVANIA (1685–1715)

The Armenians, escaping from Moldova and Podolia to Transylvania between 1668–1672, should be regarded practically as a *terra incognita* from both the Hungarian and international church-historical point of view. It is widely believed that their catholicisation in Transylvania is primarily associated with Bishop Oxendio Virziresco's (1654–1715) missionary efforts. His pastoral activity embraced an approximately thirty years-period, which coincided with the Transylvanian Principality's integration into the Habsburg Empire, although there had been just very few information about this problem in the Hungarian and international scholarship for a long time.

Because of the lack of sources for an analysis, the problem has not been cleared that the Armenians' church-union was conducted by the restoration of the church's unity idea. Thus, it is also not studied whether the Armenians' church-union had previous patterns from the Middle Ages and the Early Modern Period: namely, that the initiatives for church-unions coming from Byzantium and Rome among the Armenians carried out in Greater Armenia, Cilicia, Florence, Brest and Lemberg had an actual influence upon the Armenians' church-union in Transylvania.

Besides the above-mentioned problems, the Armenians' church-union in Transylvania raises many further questions to be answered, to which the previous scholarship has not given any satisfactory reply. It is not clarified that the Armenians' church-union in Transylvania can be compared to other church-unions or church-union attempts occurred among the orthodox Serbs in Southern-Hungary, the Ruthenians in North-Eastern Hungary and the Romanians in Transylvania. Furthermore, it must be emphasised in this paper that the Armenians' church-union in Transylvania happened solitarily or independently of the Hungarian Catholic Church's activity, or not.

According to some sources, it has not been hitherto stated that Armenian Apostolic Bishop Minas, the spiritual leader of the Armenians in Transylvania, made a confession of faith with Rome preparing the Armenians in Transylvania for the church-union. So, circumstances of this confession of faith have not been cleared up definitely. Similarly, it is a less-known fact that the relatively exact date of their church-union is unknown. Scholarship has not yet examined with the necessary caution and thoroughness whether the church-union itself took place without any apostasies and conflicts in Transylvania, and, additionally, whether the Armenians could persist in

their previous ecclesiastical costumes after their church-union, or they were forced to be Latinised entirely by Oxendio's intention. Therefore, it should be thoroughly analysed how Oxendio thought about the use and means of the church-union. He was faithful to the pure Latinisation overshadowing the Armenian rite. Moreover, the research did not discover that Oxendio's missionary activity in Transylvania extended to other provinces. Finally, we should answer the question that the Armenians' church-union has proved to be successful comparing to other church-unions carried out in Hungary or Transylvania or their union should be rather regarded as a failure.

In this paper, we have tried to look for evident responses to these afore-mentioned questions, resting on the partly discovered and undiscovered sources as well as analysing critically a few of secondary literature. In this manner, we do believe that this paper has managed to clear up the obscurity that has hitherto cast a veil over the research of the Armenians' church-history in Transylvania, 1685–1715, at the field of Hungarian and international scholarship.